

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“Müəssisələrdə maliyyə sisteminin təşkili problemləri və həlli yolları:
Azərbaycan təmsalında”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Miriyeva Nigar Seyidağa

BAKİ – 2019-cu il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu

“ ___ ” _____ 20__-ci il

“Müəssisələrdə maliyyə sisteminin təşkili problemləri və həlli yolları:
Azərbaycan”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060409 Biznesin idarə edilməsi

İxtisaslaşma: Biznesin təşkili və idarə edilməsi

Qrup: 110

Magistrant

Miriyeva Nigar Seyidağa

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.ü.f.d. Nəcəfova Kəmalə Akif

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d. Şamxalova Samirə Oqtay

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., professor Kəlbəyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

BAKİ – 2019-cu il

Elm andı

Mən, Miriyeva Nigar Seyidağa qızı and içirəm ki, “Müəssisələrdə maliyyə sisteminin təşkili problemləri və həlli yolları: Azərbaycan timsalında” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

Summary

The relevance of the research: The financial system of the financial relationships covers the entire financial system of interaction. A financial system exists as a form of money relations between all subjects on the distribution and distribution of the product value.

Purpose and Objectives of the Research: The purpose of the dissertation study is to investigate the problems arising in the organization of the financial system and to propose ways to solve those problems.

Research Methods: Used as a tool of research, more scientifically useful, developed tables, research and analysis methods. As the methods of scientific comprehension, the methods of empirical research, both empirical and theoretical research level the methods used, as well as the theoretical research method. The following methods will be applied in the dissertation.

Research Information: The research database is comprised of scientific works by local and foreign authors, official and biblical sources, tax policies, normative documents, decisions, forecasts and methodological recommendations.

Research Restrictions: The aspects of electronic development of the financial system in the Republic of Azerbaijan require more research. There is not enough literature on this subject matter.

Research Findings: Implementation of recommendations and recommendations in the dissertation work can be helpful in applying and improving the financial system in many institutions in our country.

Scientific and practical significance of the results: Implementation of recommendations and recommendations in the dissertation work may be helpful in the application and improvement of the financial system in many enterprises in our country.

Key words: Finance, system, enterprise, credit

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR Azərbaycan Respublikası
MDB Müstəqil Dövlətlər Birliyi
Mlyn. Milyon

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	4
I	MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏ SİSTEMİNİN MAHİYYƏTİ	
FƏSİL.	VƏ TƏŞKİLİ ƏSASLARI	7
1.1.	“Maliyyə sistemi” anlayışı və quruluş prinsipləri	7
1.2.	Müəssisələrin maliyyə sisteminin əsas rolu və funksiyaları	14
1.3.	Müəssisələrin mənfəəti və onun bölüşdürülməsi.....	20
II	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜASİR MALİYYƏ	
FƏSİL.	SİSTEMİ VƏ FƏRQLƏNDİRİCİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	24
2.1.	Azərbaycan Respublikasında maliyyə sisteminin sferaları və həlqələrinin səciyyəsi	24
2.2.	Kommersiya təşkilatlarının maliyyə sisteminin təkili prinsipləri, pul fondları və ehtiyatları	34
2.3.	Qeyri-kommersiya təşkilatlarının, ictimai təşkilatların və birliklərin maliyyə sisteminin fərqləndirici xüsusiyyətləri	44
III	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MÜƏSSİSƏLƏRİN	
FƏSİL.	MALİYYƏ SİSTEMİNİN QURULUŞUNDA MEYDANA	
	GƏLƏN PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ	
	YOLLARI	51
3.1.	Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin maliyyə sistemində yaranan çatışmazlıqların nəzəri qiymətləndirilməsi	51
3.2.	Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin maliyyə sistemindəki problemlərin həll yolları	56
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	60
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	62
	Cədvəllərin siyahısı.....	64
	Şəkillərin siyahısı.....	64
	Qrafiklərin siyahısı.....	64

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Maliyyə münasibətlərinin sfera və həlqələrinin qarşılıqlı əlaqəsinin cəmi maliyyə sistemini əhatə edir. Məhsulun dəyərinin bölgüsü və yenidən bölgüsü üzrə bütün subyektlər arasında pul münasibətlərinin təşkili forması kimi məhz maliyyə sistemi çıxış edir.

Müəssisə isə mənfəət qazanmaq və ictimai tələbatı təmin etmək məqsədilə hər hansı bir təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün yaradılmış və müstəqil olan təsərrüfat subyektidir.

Müəssisələr təsərrüfat subyekti olmaqla, qanunla müəyyən edilmiş təşkilati-hüquqi formaya malikdir.

Müəssisələrin maliyyə sistemi dedikdə maliyyə münasibətlərinin bir hissəsi başa düşülür. Sahibkarlıqla qırılmaz surətdə əlaqədə olan maliyyə sistemi, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid müəssisələrdə gəlirlərin formalaşması və istifadəsi prosesini özündə birləşdirir.

Müəssisələrin maliyyə sistemi ölkənin funksional maliyyə sisteminin tərkib hissəsidir. Ümumilikdə müəssisələrin maliyyə sisteminin iştirakı olmadan bütövlükdə ictimai istehsal fonlarının dövriyyəsi baş verə bilməz.

Müəssisələrdə maliyyə sisteminin mövcud olması əmtəə-pul münasibətlərinin və dəyər qanunlarının fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin maliyyə sistemi özündə aşağıdakıları birləşdirir:

1. Kommersiya müəssisələrinin maliyyəsi
2. Qeyri-kommersiya müəssisələrinin maliyyəsi
3. İctimai təşkilatlarının və birliklərin maliyyəsi

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Ölkəmizdə müəssisələrdə maliyyə sistemi problemi müxtəlif xarici ölkələrin alimləri və mütəxəssisləri tərəfindən öyrənilmiş, ona dair dair tədqiqat işləri aparılmış və monoqrafiyalar yazılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin məqsədi müəssisələrdə maliyyə sisteminin təşkilində meydana gələn problemlərin araşdırılması və həmin problemlərin həlli yollarına dair təkliflərin verilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın predmeti ölkəmizdəki müəssisələrdə maliyyə sisteminin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və bunun əsasında meydana gələn problemlərə həlli yollarına təklif və tövsiyələrin hazırlanmasıdır.

Tədqiqat metodları: Dissertasiyada müşahidə, qruplaşdırma, riyazi-statistik, müqayisə metodlarından istifadə olunub.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını araşdırılan mövzu üzrə yerli və xarici müəlliflərin elmi işləri, rəsmi və biblioqrafik mənbələr, vergi siyasəti, normativ sənədlər, qərarlar, proqnozlar və metodiki tövsiyələr təşkil edir. Tədqiqatın alətlər bazası kimi daha çox nəticə verə bilən elmi dərkətmə, işlənilmiş cədvəllər, araşdırmalar və təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Elmi dərkətmə metodları kimi empirik tədqiqatlar metodundan (müqayisəetmə və s.), həm empirik, həm də nəzəri tədqiqat səviyyəsində istifadə olunan metodlardan, həmçinin nəzəri tədqiqat metodundan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Azərbaycan Respublikasında maliyyə sisteminin elektron inkişafı aspektləri daha çox araşdırma tələb edir. Bu mövzuda kifayət qədər ədəbiyyat yoxdur.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti: Dissertasiya işində verilən təklif və tövsiyələrin həyata keçirilməsi ölkəmizdə bir çox müəssisələrdə maliyyə sisteminin tətbiqinə və təkmilləşdirilməsinə müəyyən qədər yardımçı ola bilər.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi: Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflər, ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 64 səhifə təşkil edir.

Dissertasiya işinin girişində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun predmeti və obyektı verilir, elmi-nəzəri əsasları izah edilir və elmi yenilikləri verilir.

Dissertasiya işinin “Müəssisələrin maliyyə sisteminin mahiyyəti və təşkili əsasları” adlanan 1-ci hissəsində maliyyə sisteminin mahiyyəti açılır, onun tipləri, əlamətləri və quruluş prinsipləri göstərilir. Həmçinin, bu fəsilə müəssisələrin təşkilində maliyyə sisteminin rolu və funksiyaları, müəssisələrin mənfəətləri və onun bölüşdürülməsi yolları şərh edilir.

Dissertasiya işinin “Azərbaycan Respublikasının müasir maliyyə sistemi və fərqləndirici xüsusiyyətləri” adlanan 2-ci fəslində Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin sferaları və həlqələrinin səciyyəsi, kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatlarının, həmçinin ictimai təşkilatların və birliklərin maliyyə sisteminin əsas xüsusiyyətləri öz əksini tapır.

Dissertasiya işinin “Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin maliyyə sisteminin quruluşunda meydana gələn problemlər və onların həlli yolları” adlanan 3-cü fəslində Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin maliyyə sistemində yaranan çatışmazlıqların yaranma səbəbləri və onların həlli yolları göstərilir.

Dissertasiya işinin “Nəticə və təkliflər” bölməsində isə aparılmış tədqiqat əsasında əldə edilmiş nəticələr və verilmiş təklif öz əksini tapır.

Sonda isə dissertasiya işində istifadə olunacaq ədəbiyyat siyahısı və əlavələr verilir.

I FƏSİL. MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏ SİSTEMİNİN MAHIYYƏTİ VƏ TƏŞKİLİ ƏSASLARI

1.1. “Maliyyə sistemi” anlayışı və quruluş prinsipləri

“Maliyyə sistemi” anlayışına bir çox ədəbiyyatlarda müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu, əsasən onunla əlaqədardır ki, “sistem” anlayışı çox çalara və mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bir çox mənbələrdə sistem dedikdə, “təşkilatların forması”, “cəmiyyətin quruluş forması”, “Struktur şəklində yerləşən hissələrin vəhdəti”, “vəzifələri eyni olan müəssisələrin birliyi” başa düşülür.

Maliyyə sisteminə də “təşkilatların forması” və ya “müəssisələrin məcmusu” kimi baxılır. Məsələn, maliyyə sistemini Y.V.Sokolov öz xidmətlərini təşkilatlara, vətəndaşlara və dövlətə təqdim edən bir çox idarələrin cəmi kimi müəyyən edir.

Professor E.V.Markin və A.Q.Qryaznovaya maliyyə sistemini bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə olan maliyyə münasibətləri sferaları və həlqələrinin cəmi kimi nəzərdən keçirir.

V.V.Kovalyova isə təkrar istehsalın bütün subyektləri arasında maliyyə sistemini ictimai məhsulun bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi üzrə pul münasibətlərinin təşkili forması müəyyən edir.

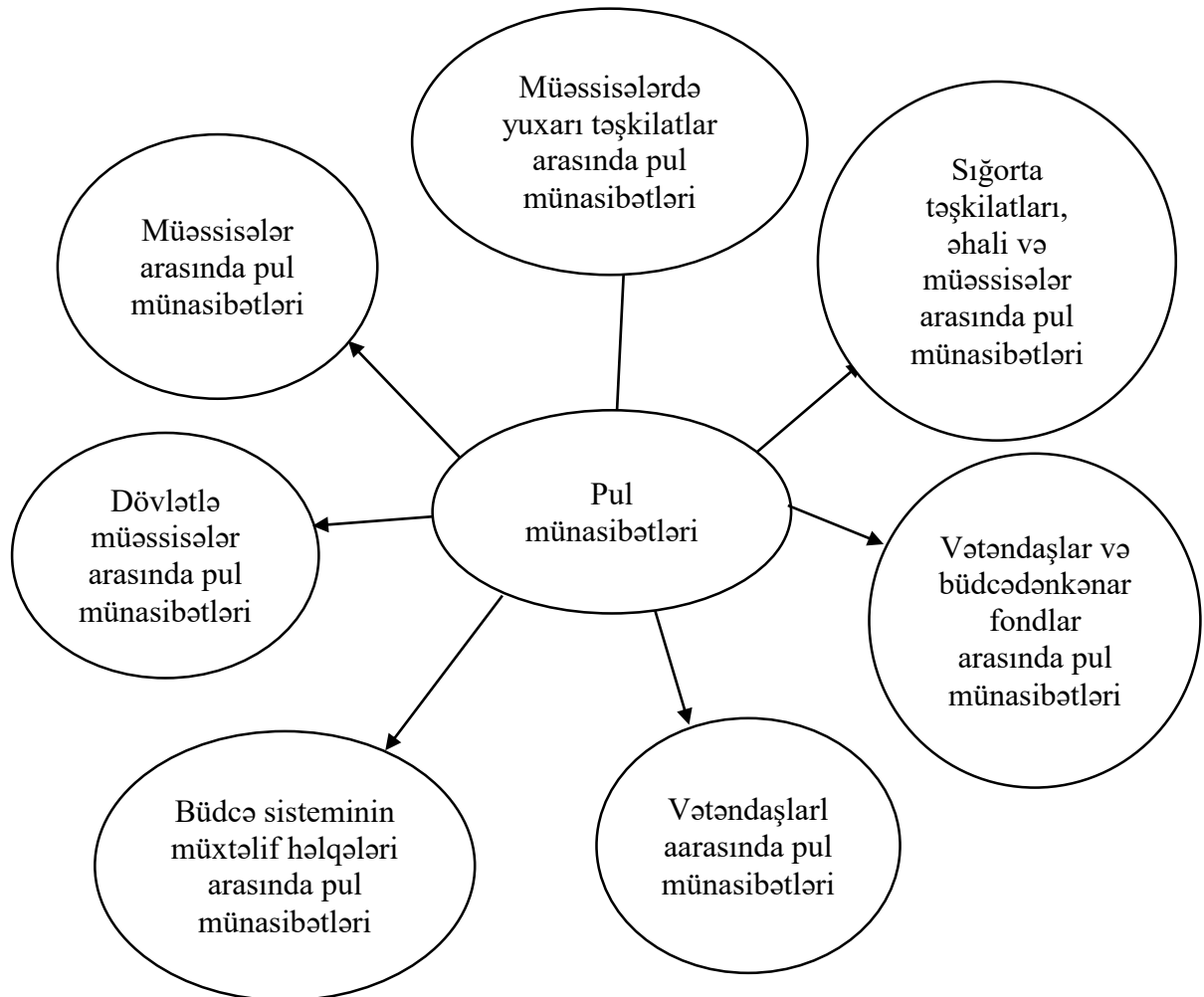
Bütün bunlardan maliyyə münasibətlərinin çox müxtəlif olması nəticəsinə gəlmək mümkündür. Maliyyə münasibətlərinin göstərilən bu müxtəlifliyi aralarında qarşılıqlı fəaliyyətdə olan və struktur bölmələrinin hamısının bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan elementlərinin məcmusu olan sistemi əmələ gətirir. Nisbətən müstəqil olmasına baxmayaraq, maliyyənin hər elementi yalnız ona xas spesifik funksiyanı həyata keçirir. Bu elementlər təcrübədə böyük əhəmiyyət kəsb edən həm öz aralarında, həm də digər sistem ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir.

Qeyd edildiyi kimi, maliyyə sistemi maliyyə münasibətlərinin sfera və həlqələrinin cəmi kimi müəyyən olunur, bu sfera və həlqələr qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Cəmiyyətdə obyektiv olaraq mövcud olan maliyyə münasibətləri oxşar xüsusiyyətləri ilə müəyyən qruplarda birləşirlər. Belə maliyyə münasibətləri tarixi inkişafın hər hansı bir mərhələsində cəmiyyətin müəyyən tələbatına uyğun

yanarmışlar. Bütün bunlarla yanaşı, ölkələrin maliyyə sisteminin tərkibinə, onun sfera və həlqələrinin adlarına, maliyyə münasibətlərinin elementlərinin mövcudluğuna dövlət təsir göstərir. Dövlət, həmçinin, maliyyə münasibətlərinin təşkilatı-hüquqi formalarını müəyyənləşdirir. Dövlət qanunvericiliyə uyğun hərəkət edərək maliyyə sisteminin sfera və həlqələrini, onun növlərini təyin edir, tənzimlənməni həyata keçirir, bəzən isə maliyyə münasibətlərinin müəyyən növlərinə qadağalar qoyur.

Maliyyə sisteminin mahiyyətini başa düşmək üçün ona müəyyən subyektlər arasında mövcud olan pul münasibətlərinin ifadəsi formasında baxmaq daha məqsədəuyğun olardı.

Şəkil 1. Pul münasibətləri

Mənbə: <http://azkurs.org/fenn-maliyye-pul-tedavulu-ve-kredit-movzu-maliyyenin-mahiyyeti.html> internet resurs mənbəsinə istinadən müəllif tərəfindən hazırlanıb

Maliyyə münasibətləri bir sıra əlamətləri ilə seçilir:

- Maliyyə münasibətlərinin hamısı milli gəlirin və ümumi daxili məhsulun bölgüsünü həyata keçirir;
- Maliyyə münasibətləri pul formasına malikdir;
- Maliyyə münasibətləri bölgü prosesini tənzimləyir və ona nəzarət edir;
- Maliyyə münasibətləri pul vəsaiti fondlarının yaranmasında, formalaşmasında və ondan istifadə edilməsində yaxından iştirak edir.

Ümumilikdə, maliyyə sistemi beş hissədən ibarətdir. Bunların hər biri iqtisadiyyatda mühüm rol oynayır.

- 1) Pul;
- 2) Maliyyə alətləri;
- 3) Maliyyə bazarları;
- 4) Maliyyə təşkilatları;
- 5) Mərkəzi Bank.

Sistemin birinci hissəsini təşkil edən pul vəsaitlərdən və sərvətlərdən yığılması üçün istifadə olunur.

İkinci hissəni təşkil edən maliyyə alətlərindən isə əmanət sahiblərindən investorlara və ən risksiz sahələrə köçürmək üçün istifadə olunur.

Maliyyə sisteminin üçüncü hissəsini maliyyə bazarları təşkil edir. Bu bazarlar maliyyə alətlərinin çox sürətli və ucuz şəkildə satın alınmasına imkan verir.

Maliyyə təşkilatları maliyyə sisteminin 4-cü hissəsinə aiddir. Maliyyə təşkilatları, xüsusilə banklar bir çox xidmətləri təmin edir. Bu xidmətlərə maliyyə bazarlarına çıxışı və borc öhdəliyinin kredit qabiliyyətinə dair məlumatların toplanmasını aid etmək olar. Banklar, qiymətli kağızlar bazarı, sığorta şirkətləri maliyyə təşkilatlarına nümunə hesab edilir.

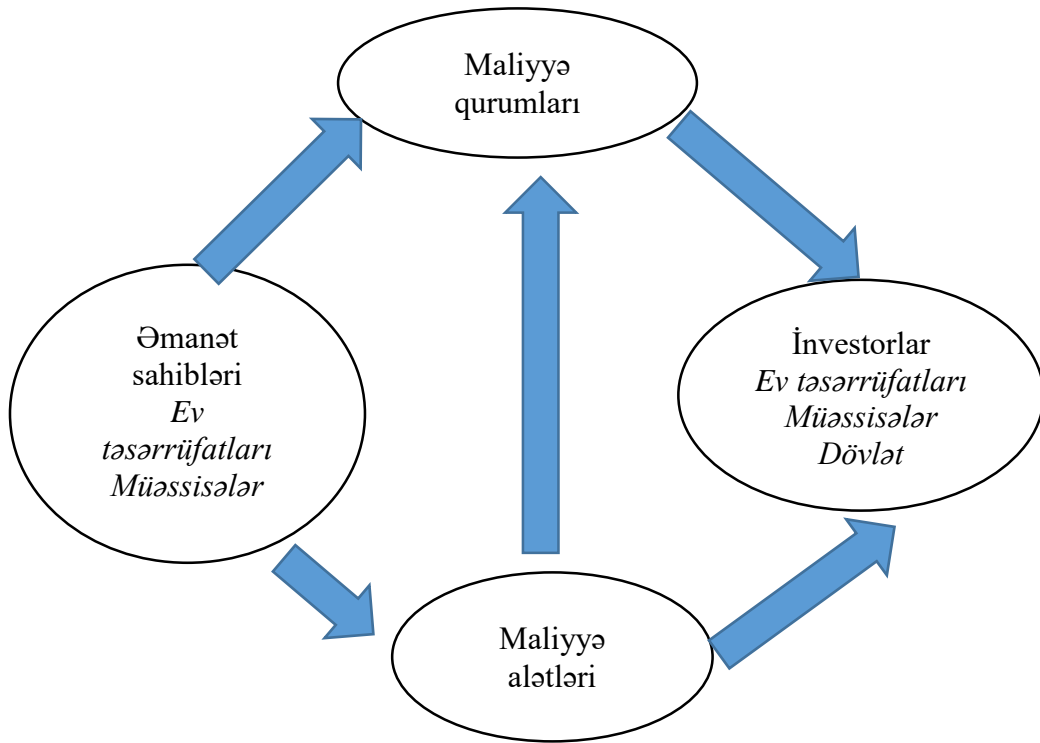
Son olaraq, maliyyə sisteminin beşinci hissəsi Mərkəzi Bankdır. Mərkəzi Bank iqtisadiyyatı idarə edir və sabit qalır.

Bu 5 kateqoriyada müəyyən edilmiş əsas funksiyalar davam edərkən, onların fiziki forması daim inkişaf edir.

Maliyyə sisteminin aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirməsi gözlənilir:

- Malların, xidmətlərin və aktivlərin idarə olunmasında vasitəçilik;
- Böyük layihələrin maliyyələşdirilməsini asanlaşdırmaq üçün qənaət və risk paylama sistemlərini yaymaqla əmlakın yayılması;
- Kreditlərin verilməsi;
- Qənaət səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- Ödənişlərin edilməsini asanlaşdırmaq;
- Likvidliyin təmin edilməsi;
- Əməliyyat, məlumat və tədqiqat xərclərinin azaldılması;
- İqtisadi resursların, coğrafi bölgələrin və sektorların vaxtında köçürülməsi;
- Risklərin idarə edilməsi və risklərin idarə edilməsi üsulları;
- Qiymətləndirmə məlumatı;
- Asimmetrik informasiya probleminin həllini asanlaşdırmaq.

Şəkil 2. Maliyyə sistemi və komponentləri

Mənbə: Ferhat Sayım, Sevgül Oruç, "Finansal sistemin yapısı və finansal piyasaaların işleyişi" web-makale mənbəsinə istinadən müəllif tərəfindən hazırlanıb

Maliyyə sistemini yaradan elementlər var. Bunlar:

- Əmanət sahibləri (pul təklif edənlər);
- İnvestorlar (pul tələb edənlər);
- Maliyyə vasitəçiləri (qurumlar);
- Maliyyə alətləri.

Pul təklif edənlər: Ev təsərrüfatları, müəssisələr və dövlətlər iqtisadi vahidlərdir. Bunlar, gəlirlərindən daha az xərcləyərək qənaət edən vahidlər hesab olunur.

Maliyyə sisteminin əsasında, hər hansısa bir gəlir qarşılığında mövcud gəlirin gələcəkdəki gəlirlə dəyişdirilməsi və əmanətlərin investisiya halına çevrilməsi yer almaqdadır. İqtisadi vahidlərin qənaət etmələrinin əsas səbəbi, etdikləri qənaət nəticəsində imtina etdikləri istehlaka nəzərən gələcəkdə daha çox istehlak etmək gözləntilərinin olmasıdır.

Pul tələb edənlər: Ev təsərrüfatları, müəssisələr və dövlətlər, həmçinin, gəlirlərindən daha çox pul xərcləyən və ya bu istiqamətdə istəyi olan, lakin bunun üçün lazımı vəsaitləri təmin edə bilməyən iqtisadi vahidlərdir. Maliyyə alətlərini istifadə edərək, pul tədarükçülərindən bir sıra mənfəət qarşılığında pul əldə edirlər. Mənfəətlər faiz, dividend və s. şəkildə olur.

Maliyyə vasitəçiləri (qurumlar): Sistem içində mümkün gecikmələrin qarşısını almaq və pul axınını sürətləndirmək kimi müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən, pul vəsaiti tələb edənlər ilə təklif edənlər arasında körpü rolunu oynayan qurumlardır. Maliyyə vasitəçiləri, təcrübə tələb edən işlərdə vasitəçilik edərək maliyyə sistemində əməliyyat xərclərini minimuma endirirlər.

Maliyyə vasitəçilərinə aşağıdakılar aiddir:

- Banklar;
- Faktoring şirkətləri;
- Lizing şirkətləri;
- İstehlakçı maliyyə şirkətləri;
- Sığorta şirkətləri;

- Korporativ qurumlar;
- İnvestisiya fondları;
- Birjalar.

Maliyyə alətləri: Pul vəsaitləri köçürməsində, köçürülən pul vəsaitləri üzərində tərəfdaşlıq hüququ doğuran yazılı sənədlərdir. Maliyyə alətlərinin torpaq, bina və s. kimi daşınmaz əmlakdan əsas fərqi, dəyərinin fiziki quruluşa malik olması ilə deyil, gələcəkdə gözlənilən pul vəsaitlərinə görə müəyyən olunmasıdır.

Maliyyə alətlərinə isə aşağıdakılar daxildir:

- Depozitlər;
- Kredit;
- Xəzinədarlıq istiqrazları;
- Maliyyə istiqrazları;
- Qiymətli kağızlar;
- Hissə sənədi.

İnvestisiyalar üçün lazımi vəsaitlərin mövcudluğu, onların həcminin artırılması və effektiv paylanması kimi fəaliyyətləri əks etdirən maliyyə sistemi, içində olduğu iqtisadiyyatın inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Maliyyə sisteminin ölkənin iqtisadi siyasətindən asılı olaraq 3 tipi fərqləndirilir. Bunlar bazar, bank və büdcə tipləridir. Bazar tipli maliyyə münabətləri cəmiyyətin sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi həyatının müxtəlif tərəflərini özündə əks etdirir. Bu tip sistemdə ölkənin maliyyə resurslarının əsası qiymətli kağızlar bazarı vasitəsilə bölüşdürülür və təkrar bölüşdürülür. Bank tipində isə dövlətin maliyyə resursları kapital bazarı vasitəsi ilə bölüşdürülür. Bu vəziyyətdə bank vəsaitlərin birbaşa investisiyalaşma və ya kreditləşdirmə mexanizmlərinin hansı vasitəsilə bölüşdürülməsi və təkrar bölüşdürülməsi haqqında qərar qəbul edilir.

Maliyyə resurslarının büdcədən kənar fondlar, büdcə sistemi vasitəsilə bölüşdürülməsi və təkrar bölüşdürülməsi isə büdcə tipli maliyyə sisteminə aiddir. Bu vəziyyətdə ölkənin gəlirlərinin formalaşmasına güclü vergi tətbiq edilir.

Maliyyə sisteminin əsas prinsipləri

1. Əsas prinsip: vaxtın dəyərinin olması

Maliyyənin ilk prinsipi vaxtın dəyəri. Maliyyənin birinci prinsipi vaxtın dəyərinin olmasıdır. Vaxt maliyyə əməliyyatlarının dəyərinə təsir edir. Bir çox kredit müqaviləsi borcalanlara ödənişlərin vaxt keçdikcə uzadılmasına imkan verir. Nəticədə, ödəmələrin məbləği istifadə edilən kredit məbləğindən artıq olacaq. Çünki bankdakı vəsaitlərdən istifadə etdiyiniz vaxtın məbləğini kompensasiya etmək üçün faiz ödəmək məcburiyyətində qalacaqsınız.

Bazar iqtisadiyyatı baxımından faiz marağ doğurur. Dəyərlər, ehtiyatlar və s. maliyyə alətlərinin qiymətləndirilməsində vaxtın dəyərinin olması prinsipi gediş nöqtəsi olmalıdır.

2. Əsas prinsip: Risk Tələbləri

Dünya qeyri-müəyyənliklə doludur. Riskləri effektiv həll etmək üçün müəyyən risklərin aradan qaldırılması kimsə üçün xərcli riskləri ödəməyi tələb edir. Heç kim sizin riskinizi pulsuz qəbul etmir. Risk bir ticarət tələb edir.

Maliyyə dünyasında ticarət açıq ödəniş şəklində həyata keçirilir. Yəni investurun risk alması üçün ona ödəniş edilməsi lazımdır.

Məsələn, əgər borcalanın borcunu geri ödəmək ehtimalı varsa, kreditor yüksək faiz tələb edəcəkdir. Bir şirkət iflasın kənarında və hələ də istiqraz buraxa bilərsə, çox yüksək faiz ödəməlidir.

3. Prinsip: İnformasiyanın qərar qəbul etmənin əsasını təşkil etməsi

Bir çox insanlar qərar qəbul etməzdən əvvəl məlumat toplayırlar. Məsələn, banklar borcalanın kredit öhdəliyini qiymətləndirmək üçün davamlı olaraq məlumat toplamaq üçün çox vaxt sərf edirlər.

4. Prinsip: Bazar qiymətləri və ehtiyatların ayrılması

Bazarlar iqtisadi sistemin mahiyyətini təşkil edir. Onlar alıcılar, satıcıların üzləşdiyi fiziki və qeyri-fiziki yerlərdir. Maliyyə bazarları, iqtisadiyyatın resurslarını yönəldərək və məlumat əldə etmə xərclərini minimuma endirərək mühüm bir funksiyanı yerinə yetirir. Bir ölkədə daha çox maliyyə bazarları inkişaf edərsə, iqtisadi böyümə də daha sürətli olacaq.

Bazarlar və onların böyüməsi arasındakı əlaqənin səbəbi, bazarların qiymətləri təyin etməsi və resursları ayırmasıdır.

4. Prinsip: Stabilliyi yaxşılaşdırmaq

Stabillik həm maliyyə sistemində fərdi olaraq arzu olunan keyfiyyət, həm də istənilən bir faktdır.

Əslində, bu prinsip ikinci prinsip ilə bağlıdır. Çünki dəyişkənlik risk yaradır. Əgər dəyişkənlik azalrsa, risk də azalır. Bəzi risklər fərdlər tərəfindən azaldıla bilər, bəzi risklər yalnız hökumət tərəfindən azaldıla bilər.

İqtisadiyyatda sabitlik yaranması Avropa Mərkəzi Bankı kimi mərkəzi bankların ilk funksiyasıdır. Bu təşkilatların rəsmi orqanlarına inflyasiyanın aradan qaldırılması və dövriyyə dəyişmələrinin azaldılması tapşırığı verilmişdir.

Qeyd edildiyi kimi, maliyyə sistemi, iqtisadiyyatdakı təklif və tələbi tarazlayan və zaman, miqdar, yetkinlik, şəxsiyyət baxımından istifadəyə hazır hala gətirən bir sistemdir. Beləliklə, bu sistemdə fərdlərin qənaəti investisiyalara yönəldilir. Bu sistemi yaradan təşkilatlar banklar və qeyri-bank maliyyə vasitəçiləri kimi təsnif edilirlər.

Tərifdən aydın olduğu kimi, maliyyə sisteminin mövcudluğundan danışmaq üçün qənaətin özü və dolayısı ilə qənaət sektoruna ehtiyac vardır. Bu sektorun bir hissəsini təşkil edənlər ev təsərrüfatları, hüquqi şəxslər, pensiya fondları və ictimai hüquqi şəxsiyyəti olan şirkətlər ola bilər. Bununla yanaşı, fiziki şəxslər və ya təşkilatlardan təşkil edilən fondlara vəsait tələb edən fiziki və ya hüquqi şəxslərə də ehtiyac var.

1.2. Müəssisələrin maliyyə sisteminin əsas rolu və funksiyaları

Müəssisə istehsal amillərini planlı, sistemli şəkildə bir araya gətirərək mal və ya xidmətlərin istehsalını nəzərdə tutan istehsal vahidinə deyilir.

Müəssisənin ümumi olaraq üç məqsədi var:

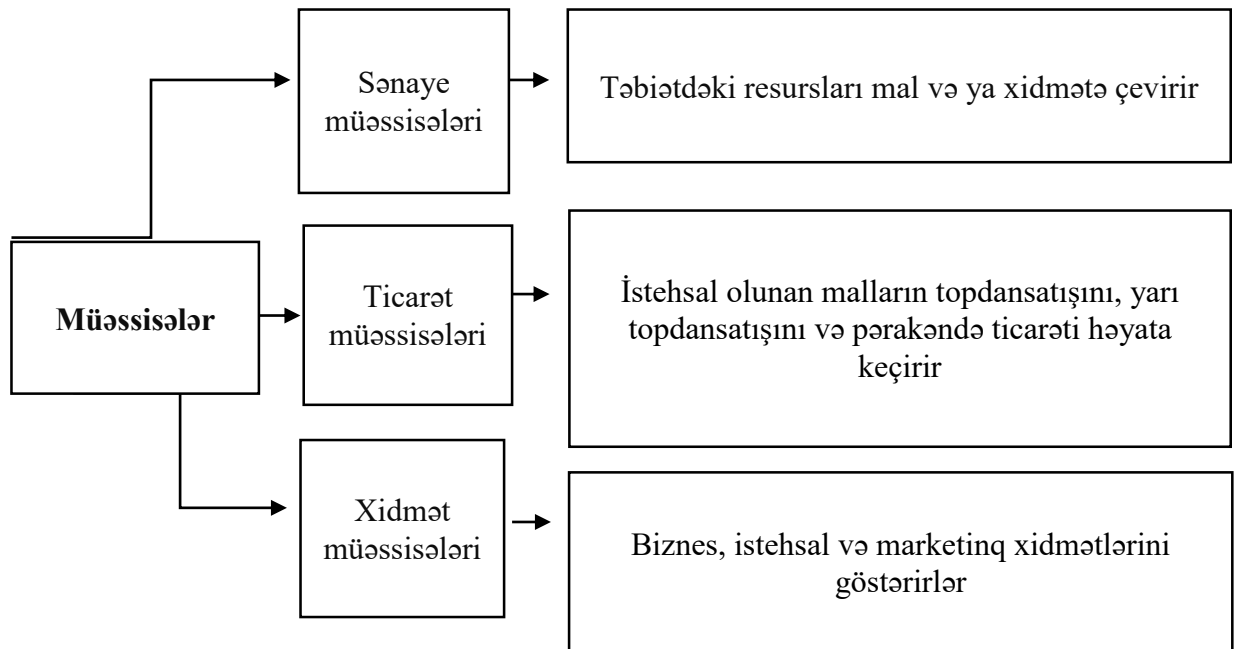
1. Mənfəət əldə etmək - Müəssisələrin müvəffəqiyyət dərəcəsinin ölçülməsi, nəzarəti ilə yanaşı dövlətə vergi və digər hüquqi öhdəliklərin yerinə

yetirilməsini təmin edən bir vasitədir. Bu, müəssisələrin əsas məqsədi kimi qarşımıza çıxır.

2. Cəmiyyətə xidmət - Müəssisələr, əldə etdikləri mənfəətin bir hissəsini dövlətə vergi olaraq ödəyərkən, digər hissəsini isə ortaqlarına və işçilərinə verərək sosial məsuliyyətlərini yerinə yetirməyə çalışırlar. Beləliklə, daha uğurlu, uzunmüddətli olmaq üstünlüyünü əldə edirlər.

3. Müəssisənin fəaliyyətinin davamlı olması – Müəssisələr öz məqsədlərinə nail olmaq, yəni mənfəət ələ etmək və cəmiyyətə xidmət etmək kimi məqsədləri həyata keçirmək üçün davamlı bir tarazlıq yaratmalıdırlar. Bu tarazlıq qurulduqda müəssisə uzun müddət fəaliyyət göstərə bilər. Əgər müəssisələr qısa müddət ərzində mənfəət əldə etməyi qarşıya məqsəd qoyarsa yaxud istehsal etdiyi mal və xidmətlərin qiymətini yüksək edərsə daha ucuz və keyfiyyətsiz mal təklif edəcəkdir ki, bunun nəticəsində də müəyyən müddət sonra bazardan çıxmaq məcburiyyətində qalacaq.

Şəkil 3. Müəssisələrin təsnifləşdirilməsi

Mənbə: <https://kayzen.az/blog/menecment/1177/m%C3%BC%C9%99sis%C9%99l%C9%99r,onlar%C4%B1n-n%C3%B6vl%C9%99ri-v%C9%99-formalar%C4%B1.html> internet resurs mənbəsinə istinadən müəllif tərəfindən hazırlanıb

Müəssisələr öz məqsədlərinə nail olmaq üçün bir çox sahələrdə fəaliyyət göstərirlər. Müəssisələrin fəaliyyət göstərdikləri sahələri ümumi olaraq üç başlıq altında aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1. Sənaye müəssisələri;
2. Ticarət müəssisələri;
3. Xidmət istehsal edən müəssisələr.

İnsanlar tərəfindən lazım olan mal və xidmətlərin qıtlıq dərəcəsini azaltmaq, ehtiyaclarla resurslar arasındakı tarazlığı qura bilmək üçün insan ehtiyaclarını qarşılayan mal və xidmətlərin çoxalmasına istehsal deyilir.

İstehsal qıt olan mal, xidmətlərin miqdarını artırmaq və ya insanlara fayda verən xidmətlərin göstərilməsi məqsədini daşıyır.

Təbiətdəki resurslarının insan ehtiyaclarına uyğun olaraq mal və ya xidmətə çevirmək məqsədilə görülən fəaliyyətləri ortaya çıxaran fərdi, hüquqi şəxslərin qurduğu müəssisələr sənaye müəssisələri adlanır.

Bu gün fəaliyyət göstərən əksər müəssisələr məhz sənaye (istehsal) müəssisələridir.

Ticarət müəssisələri, istehsal müəssisələri tərəfindən istehsal olunan malların topdan-satışını, yarı topdan-satışını və pərakəndə ticarəti həyata keçirən müəssisələrdir. Belə şirkətlər, istehsalçı və istehlakçılar arasında vasitəçi mövqeyini tuturlar. Topdansatış və pərakəndə ticarətlə məşğul olan şirkətlər marketing funksiyalarının yerinə yetirilməsində mühüm vəzifələr daşıyırlar. Vasitəçilik edilən malın xüsusiyyətinə, növünə görə topdansatış və pərakəndə müəssisələrin bir çox növləri mövcuddur.

Xidmət müəssisələri isə biznes, istehsal və marketing xidmətlərini göstərirlər. Bu xidmətlərə yaşayış xidmətləri (otel), əyləncə xidmətləri (teatr, kino), səhiyyə xidmətləri (xəstəxanalar), təhsil və təlim xidmətləri (məktəblər), sığorta və maliyyə (sığorta, bank), nəqliyyat və rabitə xidmətləri (mal və sərnişin), məsləhət xidmətləri (hüquqi, maliyyə, ticarət məsləhəti), texniki xidmətlər daxildir.

Maliyyənin əsas funksiyası müəssisənin məqsədlərini həyata keçirməsi üçün vacib əhəmiyyətə malikdir və onun əhəmiyyəti günbəgün artmaqdadır. Bunun nəticəsində maliyyənin funksiyasını yerinə yetirən maliyyə vahidi və ya maliyyə şöbəsi müəssisənin ierarxik təşkilati strukturunda yüksək səviyyəli idarəetmə səviyyəsində müvafiq yer tutmuşdur.

Şikətlərin maliyyə menecerləri öz bizneslərinin maliyyə funksiyasını düzgün yerinə yetirmək üçün onları əhatə edən maliyyə sistemi ilə daim əlaqə saxlayırlar. Çünki şirkətin maliyyə menecerinin əsas vəzifəsi, müəssisənin ehtiyacı olan fondları istənilən vaxt və istənilən miqdarda ən uyğun məbləğlə təmin etmək, müəssisənin artıq maliyyə resurslarını ən yaxşı şəkildə qiymətləndirmək, onun istifadəsi barədə qərar qəbul etməkdir. Bu səbəbdən, maliyyə menecerləri öz müəssisələrinin digər şöbələri ilə sıx əməkdaşlıq etməklə yanaşı, digər tərəfdən də maliyyə sistemləri ilə birbaşa əlaqədədirlər.

Buna görə maliyyə funksiyasının tələblərini ən yaxşı şəkildə yerinə yetirmək üçün maliyyə menecerləri əlaqədə olduqları maliyyə sisteminin strukturunu və fəaliyyətini çox yaxşı bilməyə məcburdurlar. Belə ki, müəssisələr üçün maliyyə sisteminin yaratdığı imkanlar, təhdidlər və risklər daha yaxşı qiymətləndirilərək maliyyə funksiyalarını daha effektiv yerinə yetirməyə kömək edəcəkdir. Bununla yanaşı, maliyyə sisteminin məqsədini, quruluşunu və fəaliyyətini daha yaxşı başa düşmək və müəssisələr ilə maliyyə sisteminin qarşılıqlı əlaqəsini daha yaxşı başa düşmək üçün məsələni sistemli yanaşmada görmək lazımdır. Sistem anlayışının əsasını təşkil edən sistem konsepsiyası müəyyən bir məqsədə nail olmaq üçün birlikdə işləyən və bir-birinə təsir göstərən bütün hissələri ifadə edir. Bu konseptual təsəvvür baxımından müəssisə də bir sistemdir. Çünki hər müəssisənin həyata keçirilmək istədiyi bir məqsədi var. Bundan əlavə, onun bütün bölmələri və ya komponentləri eyni məqsəd üçün birlikdə işləyir, bir-birinə təsir göstərirlər.

Müəssisələrin maliyyə sistemində pul vəsaitlərinin formalaşması, yenidən bölgüsü və istifadə edilməsi ilə bağlı olan pul münasibətləri daxildir. Belə pul

vəsaitləri fondlarını formalaşdırmaq üçün müəssisənin maliyyə resurslarına ehtiyacı olur.

Maliyyə resursları müəssisələrin öz investisiyalarını və mövcud fəaliyyətlərini maliyyələşdirmək üçün lazım olan vəsaitləri təmin etdiyi yerlərdir.

Şirkətlər üçün nəzərdə tutulan fondlar, mənbələrinə və ödəmələrinə görə fərqlənir. Mənbələrinə görə fondları öz sərmayə və xarici mənbələr olaraq sinifləndirilir.

Quruluş mərhələsində şirkəti fəaliyyətə keçirən təşəbbüskarlar yaxud şəriklər tərəfindən öz aktivlərindən şirkət üçün ayırdıqları maddi və qeyri-maddi iqtisadi dəyərlərə o müəssisənin öz sərmayəsi deyilir. Öz sərmayə, əsas kapital, ehtiyat kapital və ayrılmamış mənfəət olmaq üzrə 3 yerə ayrılır.

Xarici mənbələr isə şirkətin borclanma yolu ilə təmin etdiyi xarici kapitaldır. Xarici mənbələr istifadə edilmə müddəti baxımından 3 yerə bölünür:

- Qısamüddətli xarici mənbələr;
- Ortamüddətli xarici mənbələr;
- Uzunmüddətli xarici mənbələr.

Müəssisələrin hədəflərini və məqsədlərini həyata keçirmək üçün kapital fondlarının əldə edilməsi və istifadə edilməsi müəssisələrin maliyyə sistemini təşkil edir. Belə maliyyə sistemi, fondların planlaşdırılması, tədarükünü, onların idarə edilməsi və nəzarət edilməsi fəaliyyətlərini özündə əks etdirir.

Müəssisələrin maliyyə sistemi 3 əsas suala cavab verir:

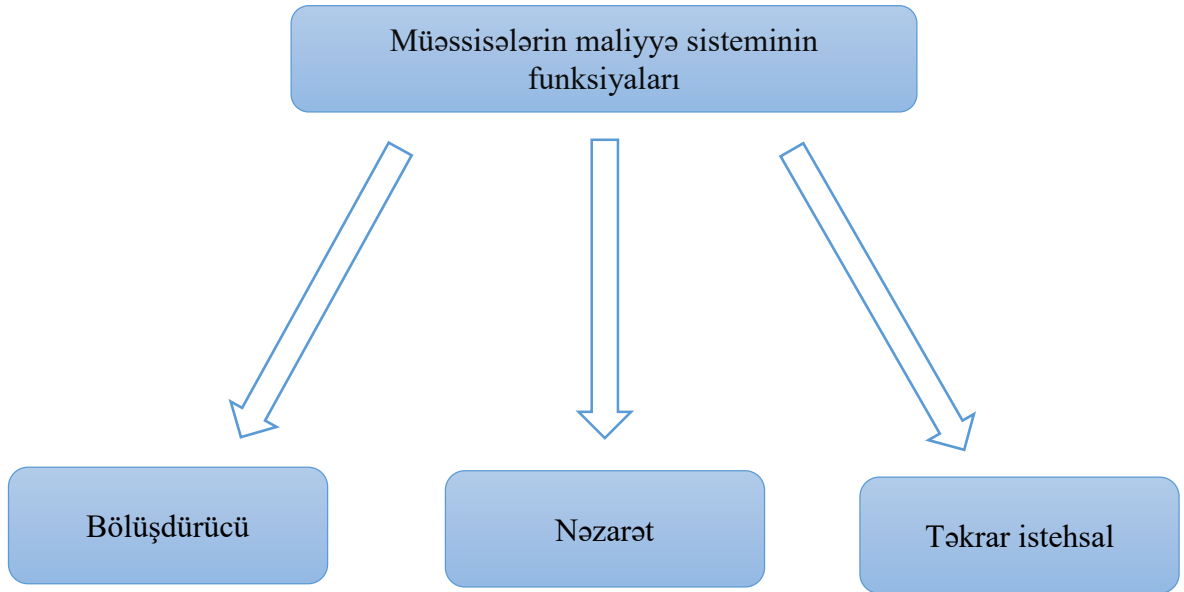
1. Şirkət uzunmüddətli investisiyalar etmək üçün nələr etməlidir?
2. Şirkət investisiya ehtiyacları üçün zəruri olan maliyyə resurslarını necə təmin edə bilər?
3. Şirkətin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün lazım olan qısamüddətli pul axını nə qədərdir?

Şirkətlərdəki maliyyə sistemi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- Bölüşdürücü;
- Nəzarət;

➤ Təkrar istehsal.

Şəkil 4. Müəssisələrin maliyyəsinin funksiyaları

Mənbə: Məmmədova E. (2018) "Maliyyə", Dərslük, Bakı, 390-cı s. mənbəsinə istinadən müəllif tərəfindən hazırlanıb

Bölüşdürücü funksiya vasitəsilə ümumi daxili məhsulun bölgüsü və yenidən bölgüsü həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, bölgü istehlak ilə istehsal arasında əlaqələndirici həlqə rolunu oynayır. Belə bölgü ilk öncə satışdan əldə olunan daxilolmaların bölüşdürülməsi ilə başlayır. Bu daxilolmaların bir qismi istehsal vasitələrinin bərpasına, digər hissəsi isə mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondlara daxil olur. Təşkilatlarda bu bölgü sayəsində müəssisənin fasiləsizliyi təmin edilir və onun maliyyəsi təkrar istehsala xidmət göstərir.

Şirkətlərin maliyyə sisteminin bölüşdürücü funksiyası nəzarət funksiyası ilə sıx bağlı fəaliyyət göstərirlər. Bu funksiya pul vəsaitlərinin formalaşmasında, onların bölgüsündə və istifadə edilməsində təzahür edir. Nəzarət funksiyası bölgü prosesinin gedişatına və pul vəsaitlərinin məqsədli üzrə xərclənməsinə nəzarəti təmin edir. Həmçinin, təşkilatların maliyyəsinin köməyi vasitəsilə cəmiyyətin əmək və maddi resurslarından istifadəsinə, istehsal planlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət edilir.

Son olaraq, şirkətlərin maliyyəsinin təkrar istehsal prosesi isə iqtisadiyyatda və ayrı-ayrı müəssisələrdə vəsaitlərin daimi olaraq dövriyyəsinə təmin edir. Bu funksiya vasitəsilə şirkətlərin maliyyəsi iqtisadiyyatda formalaşan ərazi və sahə strukturlarının təkmilləşdirilməsinə, onun inkişaf tempinə təsir göstərir.

1.3. Müəssisələrin mənfəəti və onun bölüşdürülməsi

Müəssisələrin yaradılmasının əsas məqsədi, əlbəttə ki, müəyyən fəaliyyətlərdən faydalanmaqdır. Mənfəət əldə etmək, həm şirkət sahiblərinin, həm də şirkətə ortaq olan və ya olmağı düşünənlər üçün həlledici bir amildir. Ancaq bu vəziyyət sadəcə bir müvəffəqiyyət göstəricisi deyil, eyni zamanda, şirkətin davamlılığını təmin edir.

Mənfəət aşağıdakı növlərə bölünür:

1. İqtisadi və ya xalis mənfəət – Mühasibat prinsiplərinə və standartlarına uyğun olaraq dövrün sonunda yaranan mənfəətdir. Buna görə də xalis mənfəət müəyyən bir dövr ərzində şirkətin əldə etdiyi ümumi gəlirdən istehsal üçün çəkilmiş ümumi xərcləri çıxmaqla müəyyən edilir.

2. Normal mənfəət – istehsal prosesinin hər hansı bir sferasında sahibkarı saxlamaq üçün lazım hesab edilən minimum gəlirdir.

Şirkətlərdə mənfəətin artmasına təsir göstərən vacib amillər bunlardır:

- Məhsulun maya dəyərinin azaldılması;
- Məhsulun istehsal həcmində artırılması;
- Məhsulun keyfiyyət göstəricisinin artırılması;
- Məhsulun çeşid və növlərinin artırılması, yaxşılaşdırılması;
- Əməyin məhsuldarlığının yüksəldilməsi.

Yuxarıda göstərilən amillər birbaşa şirkətin özündən asılıdır. Nəqliyyat şəraiti, coğrafi və təbii şərait, məhsulun istehsalının, satışının texniki şərtləri və bu kimi amillər isə şirkətlərdən asılı olmayan amillər hesab olunur.

Yuxarıda qeyd olunan amillərin təsiri ilə şirkətlərin ümumi mənfəəti formalaşır. Formalaşan mənfəətin bölüşdürülməsi isə müəssisənin bir illik fəaliyyəti ərzində əldə etdiyi mənfəətdən ortaqların pay alması şəklində müəyyən edilir.

Mənfəətin bölüşdürülməsi, şirkətin əldə etdiyi mənfəətin ortaqlar arasında paylanması və ya gələcək investisiyalar üçün şirkət daxilində qalmasıdır. Müəssisələrin əsas məqsədlərindən biri, mənfəət əldə etmək, müəssisənin davamlılığını təmin etmək və bazar dəyərini artırmaqdır. Bazar dəyərini artırmaq tərəfdaşlar tərəfindən səhmlərin bazar dəyərinin maksimum olmasıdır. Bu səbəbdən də şirkətlərin mənfəətlərini necə və hansı miqdarda bölüşdürmələri tərəfdaşlar yaxud tərəfdaş olmağı düşünənlər üçün olduqca vacibdir.

Mənfəətin bölüşdürülməsi həm makro, həm də mikro səviyyədə təsirlidir. Təsir sahəsi bu qədər geniş olduğuna görə də hər müəssisədə fərqli səviyyədə tətbiq edilir və hər müəssisə özünə uyğun olan mənfəət bölüşdürmə metodundan istifadə edir.

Müəssisələr müxtəlif mənfəət bölüşdürmə metodlarını qəbul edə bilərlər. Ancaq bunlar əsasən 4 ədəddir:

1. Sabit nisbətdə mənfəət bölgüsü;
2. Sabit miqdarda mənfəət bölgüsü;
3. Sabit mənfəət bölgüsü;
4. Sabit miqdarda və əlavə mənfəət bölgüsü siyasətidir.

Sabit nisbətdə mənfəət bölgü siyasətinə görə şirkətlər mənfəətlərinin müəyyən bir hissəsini mənfəət payı olaraq paylayırlar. Bu nisbət, şirkətin əsasnaməsində göstərilir.

Şirkətlərin çox az hissəsi tərəfindən qəbul edilən bu siyasətə xüsusilə kiçik investorlar üstünlük verir və kiçik investorların ən çətin vəziyyətlərdə belə qorunmasına əsaslanır. Əslində, mənfəətin müəyyən bir hissəsinin paylanacağı şirkətlərin əsasnamələrində nəzərdə tutulmalıdır. Əsasnamədə nəzərdə tutulan belə bir qətnamənin qəbul edilməsi ümumilikdə rəhbərliyi böyük tərəfdaşlara verən kiçik tərəfdaşların mənfəət əldə etmələrini zəmanət altına alır. Lakin şirkətlərin hər dövrdə

qazanclarının fərqli olması da mənfəət payının miqdarına təsir göstərir və onun hər dövr dəyişməsinə səbəb olur. Buna görə də investorlar tərəfindən qeyri-sabit paylanma xoş qarşılanmaya bilər.

Çox az sayda şirkətlər Mənfəət bölgüsü/Xalis mənfəət nisbəti tətbiq edirlər. Belə bir siyasət, şirkətin mənfəətinin dalğalanması ilə paylanmış dividendlərin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Belə bir siyasət, şirkətin mənfəətinin dalğalanması ilə yanaşı paylanmış mənfəətin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Bu siyasət, “əldə edilən mənfəətin müəyyən bir hissəsinin şirkətə, digər hissəsinin tərəfdaşlara paylanması” kimi təyin edilə bilər.

Sabit miqdarda mənfəət bölgü siyasəti şirkətin səhmdarlarına mənfəətin eyni miqdarda paylanmasına yönəldilmiş bir siyasətdir. Bu siyasət səlahiyyətli orqanlar tərəfindən müəyyən edilən miqdarın hər il mənfəət payı olaraq bölüşdürülməsini, qalan hissəsinin isə şirkətdə saxlanılmasını ifadə edir. Bu bölüşdürmə üsulunda şirkət, keçən ilə nisbətdə mənfəət dərəcəsini istər artsın, istər azalsın, mənfəət payının miqdarı dəyişmir. Bu da investorlar üçün hər il sabit miqdarda mənfəət əldə etmək deməkdir. Ancaq yüksək inflyasiya dövründə bu siyasət çox faydalı olmaz.

İnvestorların bu mənfəət bölgü siyasətini həyata keçirən şirkətləri seçməsində üç əsas amil var. Bunlar:

1. İnvestorların hər il dəyişkən olan səhmləri riskli görmələri və riskli qiymətli kağızların yüksək diskont dərəcələrinə görə dəyərinin aşağı olmasıdır. Digər tərəfdən, aşağı riskli sabit qiymətli kağızların diskont dərəcəsi aşağı olacaq, bu da qiymətlərin artmasına təsir edəcək.

2. Mənfəət payını dolanışıq qaynağı olaraq qiymətləndirən investorlar, vaxt və risk faktorlarına bağlı olaraq dəyişiklikləri qəbul etmirlər, bu da investorların hər il sabit dərəcəli səhmlərə üstünlük vermələrinə səbəb olur.

3. Gələcəyə dair qeyri-müəyyənliyin olmaması səbəbindən sabit gəlirli qiymətli kağızlar kimi qəbul edilməsidir.

Sabit mənfəət bölgüsü

Müəssisələr, əsasən, mənfəət paylaşmasında sərt siyasətdən qaçırlar və bunun əvəzində dəyişik olan mənfəət bölgüsünə üstünlük verərlər. Sabit şəkildə mənfəət bölgüsündə artım olan səhmləri investorlar üçün cəlbedici hesab olunur. Bu qiymətli kağızlar, investorlar üçün həm aşağı risk kimi qəbul edilir, həm də investora gəlirini möhkəmləndirdiyi üçün üstünlük təşkil edir.

Bu siyasətin faydaları üç başlıq altında qruplaşdırılmalıdır;

1. Nə qədər mənfəətin bölüşdürülməsinin əvvəlcədən müəyyən olması və sabit olması, səhmlərin qiymətinin artmasına səbəb olacaq.

2. Həyatlarını qazandıqları gəlirlə qoruyanlar, investisiyalarını əvvəlcədən əldə edəcəyi gəlirlərin miqdarını bildikləri şirkətlərə qoymaq istəyirlər. Bu, şirkətin səhmlərə olan tələbini artırır.

3. İnvestisiya rəhbərləri, ümumiyyətlə yaxşı gəlir gətirən və bunu mütəmadi olaraq edən müəssisələrin adlarını nəşr edirlər. Bu vəziyyətdə həm şirkətin prestiji artır, həm də investisiya bələdçisinin sayəsində şirkətin səhmlərinə olan tələb və güvəni artırır.

Bütün bunlardan başqa, sabit mənfəət bölgü siyasətini tətbiq edən şirkətlər bəzi tədbirlər həyata keçirməlidir. Bunlar:

1. Mənfəətin artırılmasında mənfəət payını tədricən artırmaqla əldə edilən bütün gəlirlərin paylaşmasının qarşısını almaq. Əks təqdirdə, müəssisənin öz investisiyaları üçün maliyyələşdirmə çatışmazlığı olacaqdır.

2. Mənfəət artımında davamlılıq olmadan cari mənfəət paylaşmasını artırmamaq. Əks təqdirdə, yuxarıda qeyd olunan maliyyə çətinlikləri burada da baş verəcəkdir.

3. Mənfəətdə uzun müddət davam edən əhəmiyyətli azalmalar olmadan mənfəət payının miqdarını dəyişdirməmək. Əks halda, şirkətin bazardakı sabitliyi və güvəni zədələnəcək.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜASİR MALİYYƏ SİSTEMİ VƏ FƏRQLƏNDİRİCİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Azərbaycan Respublikasında maliyyə sisteminin sferaları və həlqələrinin səciyyəsi

Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin sferaları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İctimai maliyyə;
2. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi;
3. Sığorta maliyyəsi;
4. Kredit-bank sferası;
5. Dövlət maliyyə orqanları sferası;
6. Beynəlxalq maliyyə.

Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatına əsaslanan unitar dövlət hesab olunur. Respublikamızın Konstitusiyasına əsasən ölkəmizdə ikipilləli büdcə sistemi mövcuddur. Bu büdcə sisteminə dövlət büdcəsi, yerli büdcələr və Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi daxil olur. Ölkədə qeyd olunan büdcə sistemlərindən başqa Dövlət Neft Fondu, İcbari Tibbi Sığorta Fondu və Dövlət Sosial Müdafiə Fondunu daxil edən büdcədən kənar dövlət fondları da fəaliyyət göstərirlər. Dövlət, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyətinə daxil olan müəssisələr isə respublikada əsasən təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirir. Təsərrüfatçılıq subyektlərinin sayının əksər hissəsini isə ev təsərrüfatı və qeyri-dövlət müəssisələri təşkil edir.

Ümumilikdə, dövlət, əhali və təsərrüfat subyektləri iqtisadi proseslərin iştirakçıları hesab olunur. Buna əsasən də təşkilati formasına görə maliyyə sistemi ictimai maliyyə, ev təsərrüfatlarının maliyyəsi və müəssisələrin maliyyəsi olmaqla 3 altsistemdən ibarətdir.

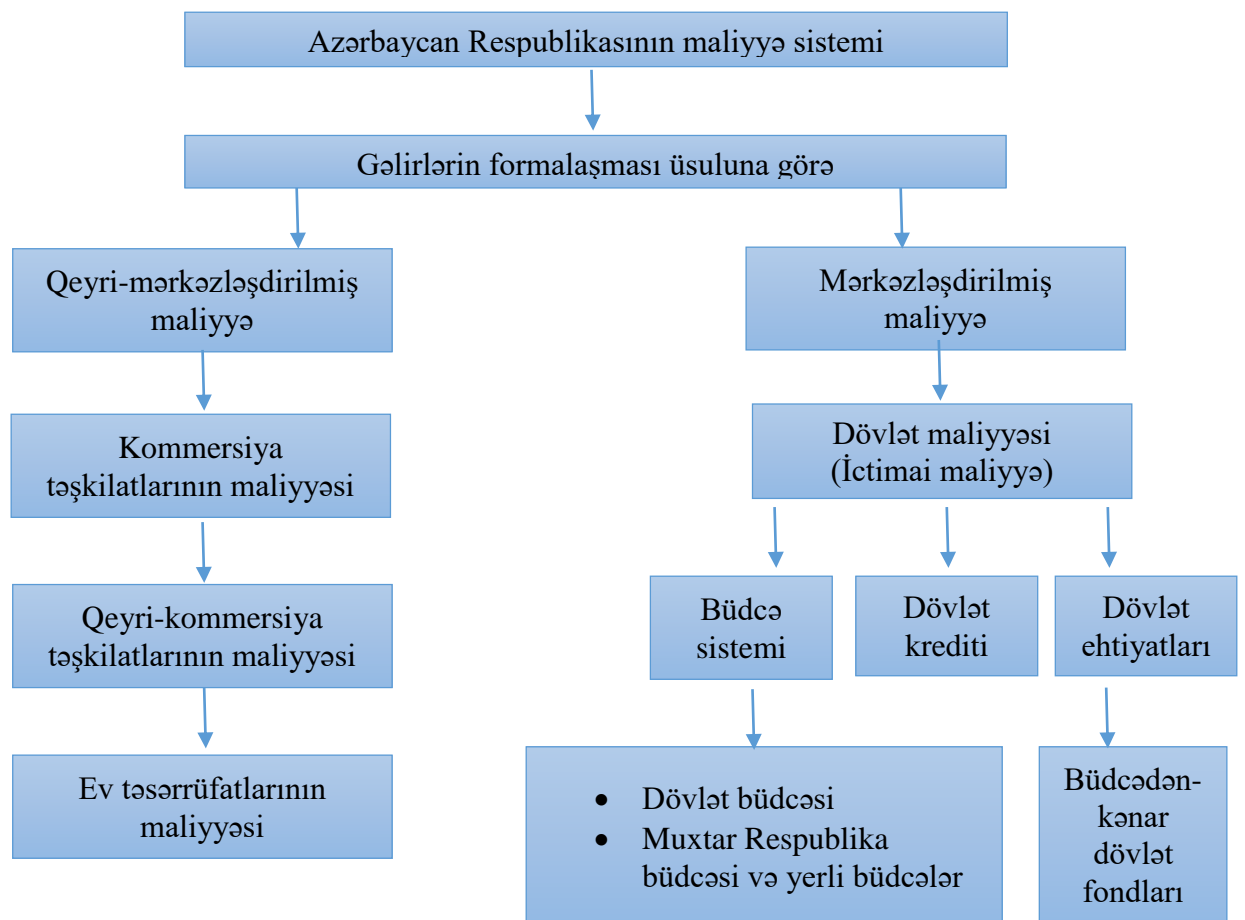
İctimai maliyyə. Bəşər cəmiyyəti daim ictimai tələbatlar əsasında təşəkkül tapmışdır. Bu tələbatlar dövlətin meydana gəlməsi ilə daha da çoxalmışdır. Dövlətin mövcud olan idarəetmə, hərbi, sosial-mədəni və iqtisadi funksiyalarını yerinə

yetirməyə görə maddi, maliyyə resurslarının müəyyən hissəsi mərkəzləşdirilməli idi. Yaranmış ictimai tələbatlar məhz onların hesabına ödənilirdi.

Maliyyənin meydana gəlməsi ictimai tələbatları ödəmək üçün müəyyən olunmuş pul vəsaitlərinin formalaşması və istifadə edilməsi ilə əlaqədar olan pul münasibətlərinin yaranmasına səbəb olur. Bu, ictimai maliyyə adlanır.

İctimai maliyyə sistemi vergi ödəyicisi olan şəxslərlə büdcə, əhali ilə büdcə, həmçinin, hüquqi və fiziki şəxslər arasında maliyyə axınlarının hərəkət etməsinə imkan verir.

Şəkil 5. Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin tərkibi

Mənbə: Ataşov B.X., Novruzov N.A., İbrahimov E.Ə. (2014) "Maliyyə nəzəriyyəsi", Bakı, 83-cü s.

İctimai maliyyə dövlət və bələdiyyə maliyyəsi ilə qeyri-kommersiya müəssisələrinin maliyyəsindən ibarətdir.

İctimai maliyyənin əsas tərkib hissəsini dövlət və bələdiyyə maliyyəsi təşkil edir. Dövlət və bələdiyyə maliyyəsi dedikdə, həmin orqanlara həvalə edilən funksiyaların həyata keçirilməsi məqsədilə sərəncamlarında olan pul vəsaitlərinin yaranması və istifadə edilməsi ilə əlaqədar meydana gələn pul münasibətləri başa düşülür. Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinə Azərbaycan Respublikasında aşağıda qeyd olunanlar aiddir:

- Dövlət, Muxtar Respublika və yerli bələdiyyə büdcələri;
- Büdcədən kənar dövlət və bələdiyyə fondları;
- Dövlət krediti;
- Dövlət və unitar müəssisələrin maliyyəsi;
- Büdcə təşkilatlarının maliyyəsi.

Respublikamızda dövlət və bələdiyyə maliyyəsi maliyyə sistemində aparıcı mövqeyə malikdir. Ölkəmizdə mövcud olan maliyyə resurslarının üçdə ikisindən əksər hissəsi məhz dövlət və bələdiyyə büdcələri, həmçinin, büdcədən kənar dövlət fondları kanallarından keçir.

Ümumiyyətlə, bütün dünyada hazırda ərzaq və yanacaq böhranı baş verir, təbii resursların çatışmazlığı günbəgün artır. Bazarlar və təbii resurslar uğrunda yaranan mübarizə hərbi konfliktlərin yaranmasına gətirib çıxarır, dövlətlərin bir-biriləri ilə rəqabəti artır.

Ekoloji vəziyyətin dəyişməsi, təbii fəlakətlərin baş verməsi səbəbindən meydana çıxan hadisələrin yaratdığı nəticələrin aradan qaldırılması üçün operativ tədbirlərin həyata keçirilməsi lazım olur. Bu da həmin məqsədlərin yerinə yetirilməsi üçün büdcə xərclərinin çoxalmasına gətirib çıxarır.

Bütün qeyd olunan amillər dövlətin maliyyə sistemində böyük yükün düşməsinə səbəb olur.

Dövlət maliyyəsinin əsas tərkib hissələrindən biri də büdcədən kənar dövlət və bələdiyyə fondlarının maliyyəsidir. 1991-ci ildən etibarən dövlət büdcəsindən ayrılan bu fondlar əsasında büdcədən kənar fondlar yaradılıb. Belə büdcədən kənar fondlara Azərbaycan Respublikasının Pensiya Fondu, Sosial Müdafiə Fondu və

Məşğulluq Fondu aiddir. Daha sonralar bu fondlar əsasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu yaranıb, İcbari Tibbi Sığorta Fondu və Dövlət Neft Fondu formalaşmış. Respublikamızın vətəndaşlarının sosial müdafiəsinin təminatı bu fondların vəsaitləri hesab olunur.

Büdcə vəsaitləri və işverənlərin məcburi haqları bu fondların formalaşmasının əsas mənbəyidir. Büdcədən kənar fondların vəsaitlərinə dövlət hakimiyyət orqanları nəzarət edir və onlar dövlətin mülkiyyətinə daxildir.

Ümumiyyətlə, büdcədən kənar fondların rolu dövlətin maliyyə sisemində get-gedə artır. Buna səbəb, pensiya alan insanların sayının çoxalması, aylıq pensiya məbləğinin, aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən verilən ünvanlı sosial yardımların artması, daha çox müavinətlərin verilməsidir.

Dövlət krediti hüquqi və fiziki şəxslərlə dövlət arasında yaranan kredit münasibətləridir. Dövlət bu halda kreditor və borc alan kimi çıxış edir. Dövlət borcu hüquqi və fiziki şəxslərə qiymətli kağızları satmaq ilə həyata keçirilir. Dövlət istiqrazları, banklar vasitəsi ilə qiymətli kağızların alışı üçün xərclənən əmanətlər və s. onların əsas formalarına aiddir. Dövlət borcları məhz bu cür formalaşır.

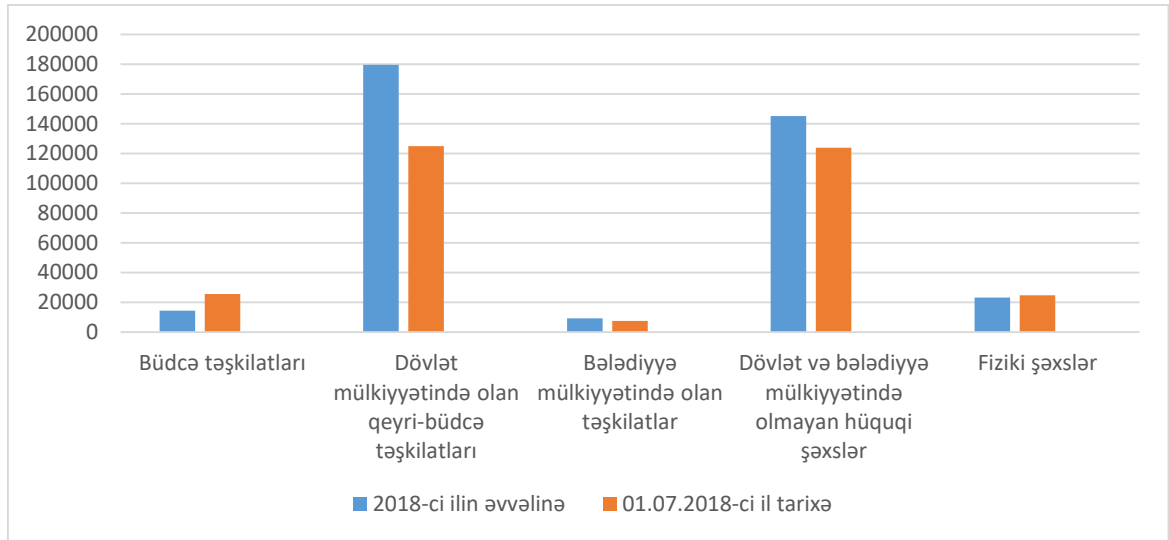
Dövlət kreditində dövlət borc alan olmaqla yanaşı kreditor kimi də çıxış edir. Belə ki, dövlət rezidentlərə kredit verir. Bununla yanaşı dövlət kreditindən qeyri-rezidentlər də faydalana bilirlər.

Dövlət maliyyəsinin digər tərkib hissəsini dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin maliyyəsi təşkil edir. İctimai nemətlərin istehsalı məqsədiylə yaradılan bu müəssisələri təsis edən şəxslər dövlət və bələdiyyə orqanlarıdır. Ona görə də onlara məxsus olan əmlak hakimiyyət orqanlarının mülkiyyətindədir.

Hesablamalar Palatasına əsasən, büdcə təşkilatları üzrə debitor borclar 2018-ci ilin əvvəlində 14378,9 min AZN olduğu halda 01.07.2018 tarixində bu rəqəm 25492,9 min təşkil etmişdir. Dövlət mülkiyyətində olan qeyri-büdcə təşkilatlarında isə ilin əvvəlində 179512,5 min AZN, ilin ortasında isə 124994,2 min AZN debitor borcu olub. Bələdiyyə mülkiyyətində olan təşkilatlarda, dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olmayan hüquqi şəxslərin 2018-ci ilin iyul ayının 1-də debitor

borclarında nisbətən azalma müşahidə edilib və ardıcıl olaraq, 7544,7 min AZN, 123828,3 min AZN təşkil edib. Fiziki şəxslərin debitor borcları ilin əvvəlinə olan hesablamaya əsasən 23311,2 min AZN, sonunda isə 24763,7 min AZN olub.

Qrafik 1. 01.01.2018 və 01.07.2018 tarixlərə əsasən Fondun mənbələr üzrə debitor borcları

Mənbə: <http://sai.gov.az/upload/files/DSMF-REY-2019.pdf> internet resurs mənbəsinə istinadən müəllif tərəfindən hazırlanıb

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyəsi isə fiziki və hüquqi şəxslərin ödəmələri əsasında könüllülük prinsipinə əsasən yaradılır. Bu ödəmələr hesabına müxtəlif mədəni, xeyriyyə və başqa təşkilatlar yaranır. Yaradılan fondların əsas məqsədi, mədəniyyətin, incəsənətin inkişafına nail olmaq, əhalini ictimai nemətlərlə təmin etmək, həmçinin, əhaliyə mədəni və sosial problemləri həll etmək üçün köməklik göstərməkdən ibarətdir. Bu təşkilatların maliyyəsi tərkibinə görə yekcins sayılır. Təşkilati-hüquqi formasına uyğun olaraq, istehlak kooperasiyaları, büdcə idarələri, dini təşkilatların qeyri-kommersiya fondları mövcuddur. Mənfəət əldə etmək belə təşkilatların əsas məqsədi sayılır. Lakin bu o demək deyil ki, bu müəssisələr ümumiyyətlə mənfəət əldə etmirlər. Onlar məhsul və xidmətlərinin satışı hesabına mənfəət götürürlər. Qeyri-kommeriya təşkilatlarının qazandıqları gəlirləri bazar xarakterli deyil, xərcləri isə nizamnamələrində qeyd olunan smeta üzrə həyata keçirilir. Bu təşkilatlarda öz-özünə vergi qoymadan maliyyə resurslarını əldə etmək məqsədilə istifadə olunur.

Dövlətin maliyyə sisteminin daxilinə təsərrüfatçılıq subyektlərinin maliyyəsi də aiddir. Bu pul münasibətlərinin vasitəsi ilə qazanılan gəlirlərin yaradılması və istifadə edilməsinə yönəldilən təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyəti həyata keçirilir.

Ev təsərrüfatlarının maliyyəsi və qeyri-dövlət təşkilatlarının maliyyəsi təsərrüfatçılıq subyektlərinin maliyyəsinə aiddir. Qeyri-dövlət təşkilatlarının maliyyəsi də 2 yerə bölünür: maliyyə vasitəçilərinin maliyyəsi və kommərsiya təşkilatlarının maliyyəsi.

Maliyyə vasitəçilərinin maliyyəsi əsasən dövlətin kredit sisteminin tərkibinə daxil olan pul vəsaitlərinin toplanması ilə bağlı ixtisaslaşmış təşkilatların fəaliyyəti nəticəsində yaradılır. Kredit sisteminə aşağıdakılar aiddir:

- Kommərsiya və ixtisaslaşdırılmış banklar;
- İxtisaslaşdırılmış kredit-maliyyə institutları.

Kommərsiya təşkilatları maliyyəsi. Bütçə və bütçədən kənar fondlar, sığorta təşkilatları və kredit sistemi ilə bu təşkilatlar arasında pul vəsaitlərinin yaranması, istifadə edilməsi mərhələsində maliyyə münasibətləri yaranır.

Dövlətin maliyyə sisteminin əsas vəziyyəti kommərsiya təşkilatlarının maliyyə vəziyyətindən asılı olaraq dəyişir. Bu təşkilatlar vergi gəlirlərinin formalaşmasının əsas mənbəyi hesab olunur.

Milli iqtisadiyyatın vacib elementi ev təsərrüfatıdır. Ümumi daxili məhsulun əksər hissəsi ev təsərrüfatında istehlak edilir. Ev təsərrüfatları gəlir və xərclərin cəmini təşkil edir. Bu təsərrüfatların gəlirlərinə dövlət ödənişləri, yəni əmək haqqı, müavinət, pensiya, təqaüd, həmçinin, mükafat, işverənlərin həyata keçirdiyi sosial ödənişlər, şəxsi əmlak və pul yığımları ilə bağlı əməliyyatdan daxilolmalar, sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər aiddir. Şəxsi istehlak xərcləri, pul yığımlarının və əmanətlərin formalaşması, vergilərin ödənilməsi isə ev təsərrüfatlarının xərclərinə daxildir.

Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemini funksional və institusional nöqteyi-nəzərindən maliyyə münasibətlərinin cəmi kimi fərqləndirirlər.

Maliyyə münasibətlərinin məcmusunu ifadə edən funksional maliyyə sistemini 3 əsas qrupa bölmək olar:

1. Müəssisələrin maliyyəsi;
2. Sığorta;
3. Dövlət maliyyəsi.

Müəssisələrin maliyyəsi respublikamızın funksional maliyyə sisteminin əsasını təşkil edir və aşağıdakıları əhatə edir:

- Kommersiya müəssisələrinin maliyyəsi;
- Qeyri-kommersiya müəssisələrinin maliyyəsi;
- İctimai təşkilat və birliklərin maliyyəsi.

Funksional maliyyə sisteminin tərkibinə daxil olan sığorta, pul vəsaitlərinin qapalı fondunun formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi ilə bağlı olan pul münasibətlərini əks etdirir.

Sığorta münasibətlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri olan sığorta fondunun qapalılığı dedikdə, o başa düşülür ki, bu fonda məxsus olan vəsaiti yalnız həmin fondu təşkil edən subyektlər istifadə edə bilər.

Sığortanın tərkibinə sosial, şəxsi, əmlak, məsuliyyət və sahibkarlıq riskinin sığortalanması kimi maliyyə münasibətləri daxildir.

Sığorta bölüşdürücü, nəzarət, risk və xəbərdarlıq kimi funksiyaları yerinə yetirir.

Sığortanın bölgü funksiyası sığorta fondunun formalaşması və yaradılan fondan iştirakçılarının zərərlərinin ödənilməsini ifadə edir. Bu funksiya sığortanın digər üç funksiyasında öz əksini tapır.

Nəzarət funksiyası vasitəsilə sığorta fondunun dəqiq təyinatı üzrə formalaşması və sığorta əməliyyatlarının doğru şəkildə aparılmasına nəzarət edilir.

Sığorta hadisəsinin başlanması ilə bağlı olaraq sığorta fondunun zərər görmüş üzvlərinə pul formasında kömək göstərməsi risk funksiyasının vasitəsilə həyata keçirilir.

Sığortanın xəbərdarlıq funksiyası isə fondun vəsaiti əsasında sığorta risk dərəcələrinin azaldılması məqsədiylə təşkil edilən tədbirlərin maliyyələşdirilməsini əhatə edir.

Ölkə üçün olduqca əhəmiyyət kəsb edən dövlət maliyyəsi mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondunun formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi ilə bağlı pul münasibətlərini ifadə edir.

Dövlət maliyyəsi iqtisadi kateqoriya olmaqla yanaşı dövlətin yaranması ilə eyni vaxtda meydana gələn tarixi kateqoriyadır.

Respublikamızda dövlət maliyyəsi özündə aşağıdakıları təzahür etdirir:

- Dövlət büdcəsi;
- Dövlət krediti;
- Büdcədən kənar fondlar.

Azərbaycan Respublikasının dövlət maliyyəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının maliyyəsi və yerli maliyyə ölkəmizin funksional dövlət maliyyə sistemini əhatə edir.

Ölkənin maliyyə institutlarının cəmi institusional maliyyə sistemini təşkil edir. Müəssisələrin maliyyə xidməti, sığorta təşkilatları, vergi xidməti, pensiya fondları, büdcədən kənar fondlar institusional maliyyə sistemində daxildir.

Həmçinin, belə maliyyə sistemində ölkə Prezidenti, icra və qanunvericilik hakimiyyəti orqanları, dövlət maliyyə nəzarəti orqanları aiddir.

Ölkə Prezidentinə Konstitusiyanın qərarı ilə verilmiş səlahiyyətlər maliyyə sisteminin idarə edilməsində fəal iştirak etməsini təmin edir. Prezident hər il ölkənin proqnoz göstəriciləri və sosial-iqtisadi konsepiyası əsasında Milli Məclisə ünvanlanan göndərişlərə əsasən maliyyə sistemini formalaşdırır. Respublikamızın Prezidenti Milli Məclisin dövlət maliyyə sisteminin taktiki və strateji idarə edilməsini yerinə yetirən vəzifəli şəxsləri, həmçinin, ölkənin Baş nazirini, respublika nazirlərini və maliyyə nazirini, nazir rütbəsi daşıyan xidmət, komitə və idarə başçılarını vəzifəyə təyin edir.

Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyəti ölkənin Milli Məclisi tərəfindən həyata keçirilir. Səlahiyyətləri çərçivəsinə Milli Məclis, ölkənin dövlət büdcəsini müzakirə edir və təsdiqləyir, həmin büdcənin icra edilməsinə dair hesabatı müzakirə edir, təsdiqləyir, həmçinin, büdcəyə nəzarəti həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin yuxarı icra orqanı olan Nazirlər Kabineti büdcənin layihəsini hazırlayır və təqdim edir, büdcənin icra edilməsini təmin edir, dövlətə xas olan borcları idarə edir, büdcənin icrasına xas olan hesabatı təqdim edir.

Respublikamızın maliyyə nəzarəti orqanları isə dövlətin büdcəsinin, həmçinin, büdcədən kənar fondların məqsədli şəkildə istifadə edilməsinə və qorunub saxlanılmasına nəzarəti təşkil edir.

Statistik göstəricilər ölkəmizin iqtisadiyatında hələ də zərərlə işləyən müəssisələrin mövcudluğunu bildirir.

2017-ci ildə müəssisə və təşkilatların fəaliyyətlərinin maliyyə nəticələri cədvəl 1-də öz əksini tapıb.

Müəssisə və təşkilatların maliyyə nəticələrini əks etdirən cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, əksər sahələr üzrə mənfəət zərəri üstələyir. Yalnız sənayedə - elektrik enerjisi, qaz, buxar istehsalı bölüşdürülməsi və təchizatı, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində, həmçinin, təhsil və istirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə zərər çoxluq təşkil edir. Xüsusilə, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində mənfəətlə zərər arasındakı fərq çox böyükdür. Belə ki, qeyd edilən sahə üzrə mənfəət cari il üzrə 10,1 mlyn. manat təşkil etdiyi halda, zərər 135,8 mlyn. manat-dır. Fərqin 125,7 mlyn. manat olması bu sahənin necə zərərlə fəaliyyət göstərdiyini bildirir. İl ərzində müəssisə və təşkilatlar üzrə mənfəət 27373,2 mlyn. manat, zərər isə 2078,7 mlyn. manat təşkil edir. Ən çox mənfəət sənayedə, xüsusilə mədənçixarma sənayesində özünü göstərir və 21679,5 mlyn. manat təşkil edir. Müəssisə və təşkilatlar arasında mənfəəti ən çox olan 2-ci yeri isə maliyyə və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olanlar tutur.

**Cədvəl 1. Müəssisə və təşkilatların fəaliyyətlərinin maliyyə nəticələri -
2017-ci il üzrə (mlyn.manat)**

Cəmi	Mənfəət	Zərər
	27373,2	2078,7
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	53,9	39,0
Sənaye o cümlədən: mədənçıxarma sənayesi emal sənayesi elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı bölüşdürülməsi və təchizatı su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	22494,4 21679,5 734,3 70,6 10,1	1171,2 559,0 402,8 73,6 135,8
Tikinti	1034,3	251,5
Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri	919,4	94,6
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	530,2	123,5
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	83,6	35,5
İnformasiya və rabitə	416,1	38,3
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	1249,0	178,6
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	57,4	37,8
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	368,88	18,4
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	61,5	12,1
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	2,8	1,6
Təhsil	12,6	17,1
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	16,6	6,7
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	23,5	45,9
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	49,1	6,9

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2018 mənbəsinə istinadən müəllif tərəfindən hazırlanıb

Ölkə üzrə fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların illər üzrə əldə etdikləri mənfəət isə aşağıdakı cədvəldə qeyd olunub.

Cədvəl 2. Müəssisə və təşkilatların illər üzrə mənfəəti

Mənfəət	2005	2010	2014	2015	2016	2017
Cəmi	2133,1	19112,1	23210,0	16713,8	21116,6	27373,2
Sənaye	1183,4	17655,2	21169,2	14508,9	17707,1	22494,4
Kənd təsərrüfatı	7,0	32,4	23,3	23,0	41,9	53,9
Nəqliyyat	401,2	191,1	128,4	186,8	583,9	530,2
Rabitə	180,1	308,8	443,9	364,3	350,6	416,1
Tikinti (podrat təşkilatları)	127,9	229,3	488,2	786,7	897,2	1034,3
Ticarət	140,9	248,5	219,6	202,9	779,0	919,4
Sair	92,6	446,8	737,4	641,2	756,9	1924,9

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2018 mənbəsinə istinadən müəllif tərəfindən hazırlanıb

Cədvəl məlumatları Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların 2005-2017-ci illər ərzində əldə etdikləri mənfəətin həcmi əks etdirir. Belə ki, ölkəmizin iqtisadiyyatının bütün sahələrində mənfəətin həcmində 2005-ci illə müqayisədə 2017-ci ildə artım baş verib ki, bu da ölkəmizin inkişafı baxımından olduqca əlverişlidir.

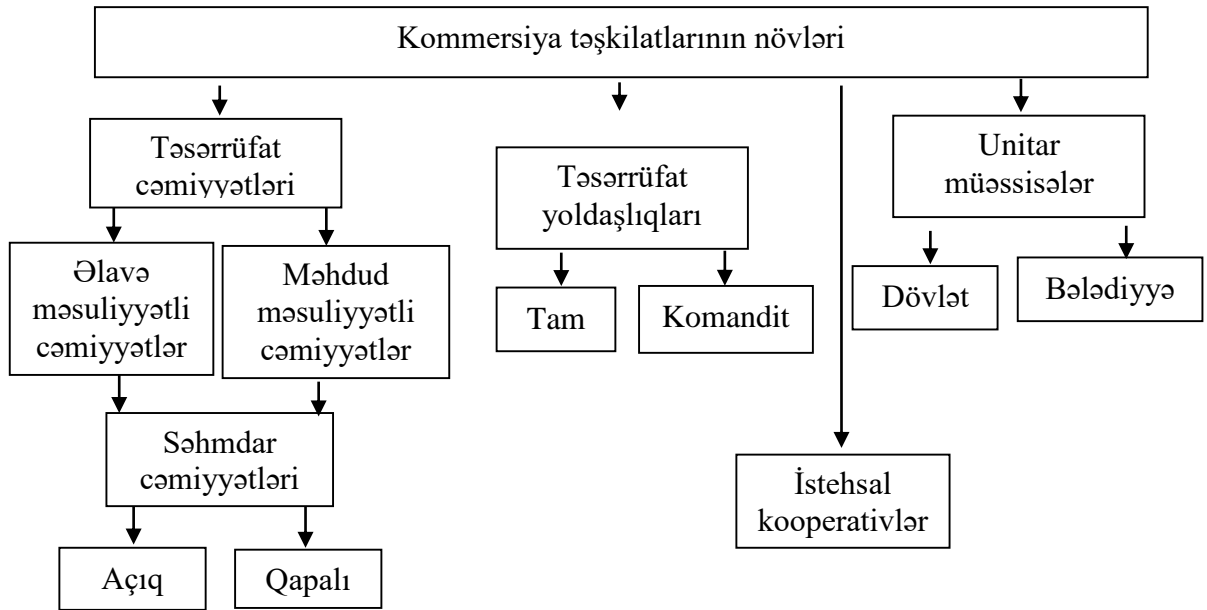
2.2. Kommersiya təşkilatlarının maliyyə sisteminin təşkili prinsipləri, pul fondları və ehtiyatları

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə görə hüquqi şəxslər kommersiya və qeyri-kommersiya müəssisələri ola bilər.

Kommersiya müəssisələrinə təsərrüfat cəmiyyətləri və yoldaşlıqları, unitar müəssisələri, istehsal kooperativləri daxildir. Bu müəssisələrin maliyyə sistemi mənfəət əldə etməyi və kapitalı artırmağı qarşısına məqsəd qoyur.

Kommersiya müəssisələrinin maliyyə sisteminin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, maliyyə sisteminin əsas həlqəsi olan müəssisələrin maliyyəsi istehsalın təşkil edilməsi, işin yerinə yetirilməsi, məhsul satışı, maliyyə resurslarının yaranması, onların bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi, həmçinin, xidmət göstərilməsilə bağlı olan iqtisadi münasibətlərdə özünü ifadə edən pul münasibətlərinin cəmini təşkil edir.

Şəkil 6. Kommersiya təşkilatlarının növləri

Mənbə: Məmmədova E. (2018) "Maliyyə", Dərslik, Bakı, 392-ci s.

Təsərrüfat fəaliyyəti prosesində pul vəsaitlərinin formalaşması və istifadə edilməsi üzrə maliyyə münasibətləri meydana gəlir. Yaranan bu maliyyə münasibətlərinin maddi əsasını təşkil edən pulun əmələ gəlməsinin əsas şərti onun hərəkət etməsidir.

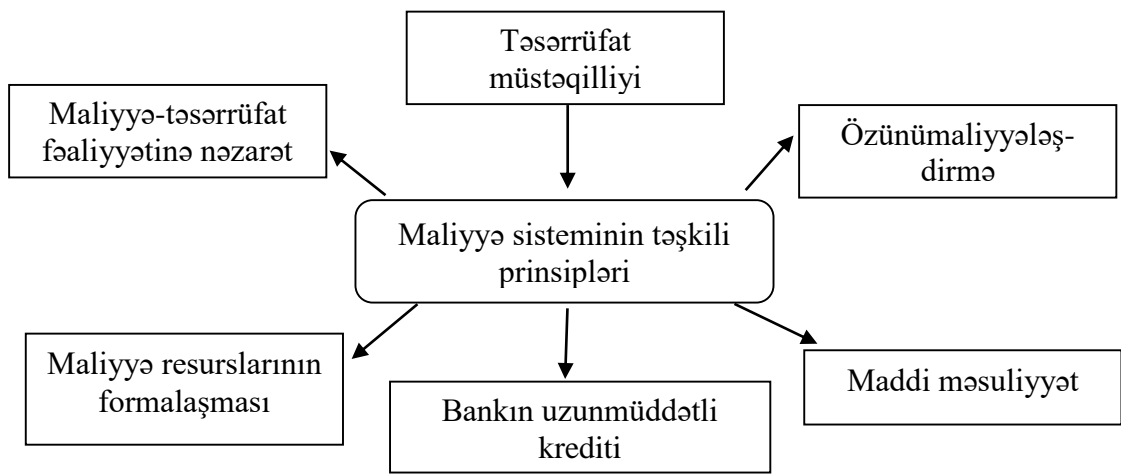
Kommersiya müəssisələrinin maliyyə münasibətlərinin aşağıdakı növləri var:

- Təşkilatların təşərrüftəçiliyin digər subyektləri ilə bağlı olan maliyyə münasibətləri;
- Müəssisələrin büdcə sistemi ilə bağlı olan maliyyə münasibətləri;
- Müəssisələrin maliyyə-kredit sistemi ilə bağlı olan maliyyə münasibətləri;
- Təşkilatların müxtəlif birliklər daxilində yaranan maliyyə münasibətləri;
- Müəssisələrin öz daxilində yaranan maliyyə münasibətləri.

Qeyd olunan maliyyə münasibətləri həyata keçirilərkən aşağıdakılar formalaşır:

- Ümumi gəlir, yeni dəyər;
- Büdcə sisteminin gəlirləri;
- Müəssisələrin inkişafını və cari vəziyyətini təmin etmək məqsədilə lazım olan maliyyə resurslarının həcmi;
- Struktur birliklərinin pul fondları;
- Əməyin ödənilməsi və digər xüsusi fondlar.

Şəkil 7. Maliyyə sisteminin təşkili prinsipləri

Mənbə: Məmmədova E. (2018) "Maliyyə", Dərslük, Bakı, 395-ci s.

Təsərrüfat müstəqilliyi dedikdə, təsərrüfatçılığın təşkilati və hüquqi formasından asılı olmayaraq müəssisənin iqtisadi fəaliyyətini, həmçinin, mənfəət qazanmaq məqsədilə qoyduğu pul vəsaitlərinin istiqamətlərini özünün müstəqil həll etməsi başa düşülür. Lakin burada tam müstəqillikdən söhbət gedə bilməz. Çünki müəssisənin fəaliyyət istiqamətlərinin ayrı-ayrı tərəfləri dövlət tərəfindən tənzimlənir.

Özünümaliyyələşdirmə məhsul istehsalına və onun reallaşdırılmasına, istehsalın inkişafının inventisiyalaşdırılması məsrəfləri təşkilatın xüsusi vəsaiti hesabına, bəzən isə kommersiya və bank krediti hesabına həyata keçirilir. Qeyd

olunan prinsipin reallaşdırılması müəssisənin rəqabət qabiliyyətini artıran sahibkarlığın mühüm şərtlərindən biridir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin aparılması və onun nəticələrinə müəyyən məsuliyyətin mövcudluğunu bildirən prinsip maddi məsuliyyətdir. Prinsipin reallaşdırılmasının maliyyə metodu müxtəlif müəssisələr, həmin müəssisələrin rəhbərləri və işçiləri üçün fərqli olur.

Fəaliyyətin nəticələrində maraqlılıq isə sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədi olan kapitalın artırılması və mənfəət əldə edilməsini bildirir. Bu maraqlılıq müəssisənin işçilərinə, mülkiyyətçilərinə və dövlətə eyni dərəcədə aiddir.

Müəssisənin maliyyə sisteminin sabitliyini təmin etmək üçün vacib olan amil maliyyə resursları ilə təminatdır.

Maliyyənin nəzarət funksiyası müəssisələrin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinə olan nəzarətin əsasını təşkil edir.

Müəssisələrin maliyyə fəaliyyətini, maliyyə göstəricilərinin yerinə yetirilməsini, həmçinin, maliyyə resurslarının məqsədli və planlı şəkildə istifadə edilməsini maliyyə xidməti yoxlayır.

Ssudanın verilməsi və onun ödənilməsi mərhələsində müəssisənin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarəti kredit təşkilatları vasitəsilə həyata keçirilir. Vergi və digər məcburi olan ödənişlərin tam və vaxtı-vaxtında ödənilməsini isə vergi orqanları yoxlayır.

Nazirliyin və idarələrin nəzarət-təftiş idarələri onlara tabe olan müəssisələrə nəzarəti təmin edir.

Müstəqil maliyyə nəzarəti isə auditor firmalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu nəzarətin əsas məqsədi isə mühasibat və maliyyə uçotunun doğruluğunu yoxlamaqdan ibarətdir.

AZFEN Birgə Müəssisəsi 1996-cı il 11 yanvar tarixində Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti və TEKFEN İnşaat və Təsisat şirkəti tərəfindən təsis edilib. Ölkə daxilində və xaricində fəaliyyət göstərən AZFEN əsasən inşaat, mühəndislik və emalat işləri ilə məşğul olan şirkətdir. Şirkətin əsas məqsədi, neft

şirkətləri üçün yüksək səviyyədə mühəndislik və tikinti işlərini həyata keçirməkdir. Xəzər regionunda yerləşən neft şirkətlərinə xidmət göstərməyi hədəfləyən AZFEN-də müasir texnologiyalardan istifadə olunur. İndiyənə kimi şirkət irihəcmli neft layihələri üçün platformaların, terminalların və boru kəmərlərinin tikintisini həyata keçirib. Şirkət, təhlükəsiz və sağlam iş şəraitinə malikdir. Hazırda fəaliyyətini dünya miqyasında genişləndirən AZFEN bir çox mükafat və sertifikatlar əldə edib.

Şirkətin göstərdiyi xidmətləri əsasən 4 yerə bölmək olar:

- Mühəndislik – Şirkətdə mühəndislik işlərini həyata keçirə bilən peşəkar mütəxəssisləri mövcuddur. Həmin mütəxəssislər layihələrin işlənməsi, planlaşdırılması, texniki-iqtisadi əsaslandırma, layihələşdirmə əsasları və digər bu kimi xidmətləri yerinə yetirirlər.

- İstehsalat – Şirkət 7 min ton mürəkkəb polad konstruksiyalar istehsal etmək gücünə malikdir. Regionun ən böyük istehsalat sahəsinə malik olan şirkət, həmçinin, 8 ədəd basketbol meydançasına bərabər tutulan əraziyə malik anbara, yaşayış binaları və yeməxanaya, işçilər üçün nəzərdə tutulan istirahət və əyləncə yerlərinə, yükvurma meydançasına, təlim və ofis binalarına, tibbi məntəqəyə malikdir.

- Tikinti – AZFEN müqavilə tərəfdaşı olan TEKFENin sayəsində tikinti sahəsində səriştə əldə edə bilir. TEKFENin tikinti sahəsində əldə etdiyi təcrübə AZFEN-ə regionda tikinti işlərini yerinə yetirməyə kömək edir.

- Quraşdırma – Həyata keçirdiyi hər bir layihə üçün müstəqil Keyfiyyət Nəzarət İşçi Qrupu təyin edən şirkət, indiyənə qədər təhlükəsizlik, nəzarət-ölçü, elektrik və texnoloji avadanlıqlarının, konstruksiyaların, boruların dənizdə, quruda quraşdırılması sahəsində böyük təcrübə qazanıb.

Şirkətin sifarişçiləri arasında Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti, British Petroleum, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti, Amec, Saipem, Toyo Engineering Corporation və Georgian Pipeline Company kimi şirkətləri fərqləndirmək olar.

Cədvəl 3. AZFEN şirkətinin maliyyə vəziyyəti

	31 dekabr 2017-ci il
Aktivlər	
Cari aktivlər	
Pul vəsaitlərivə pul vəsaitlərinin ekvivalentləri	67.761.936
Məhdudlaşdırılmış pul vəsaitləri	1.293.216
Ticarət debitor borcları	112.136.722
Cari tikinti müqavilələri üzrə debitor borcları	10.598.634
Mal-material ehtiyatları	26.811.949
Cari mənfəət vergisi üzrə avans ödənişləri	7.486.232
Digər debitor borcları və digər cari aktivlər	15.076.869
Cəmi cari aktivlər	241.165.558
Uzunmüddətli aktivlər	
Əsas vəsaitlər	25.564.898
Qeyri-maddi aktivlər	411.555
Təxirə salınmış vergi aktivləri	6.112.994
Cəmi uzunmüddətli aktivlər	32.089.447
Cəmi aktivlər	273.255.005
Öhdəliklər və kapital	
Cari öhdəliklər	
Ticarət kreditor borcları	72.840.302
Cari tikinti üzrə aralıq ödənişlər	26.356.341
Digər kreditor borcları və hesablanmış xərclər	32.235.061
Cari mənfəət vergisi üzrə öhdəliklər	-
Cəmi cari öhdəliklər	131.431.704
Kapital	
Nizamnamə kapitalı	276.885
Bölüşdürülməmiş mənfəət	141.546.416
Cəmi kapital	141.823.301
Cəmi öhdəliklər və kapital	273.255.005

Mənbə: <http://azfen.com/Domains/azfen2> internet resurs mənbəsinə istinadən müəllif tərəfindən hazırlanıb

AZFEN şirkətinin 2017-ci ilin sonuna olan maliyyə vəziyyəti aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapıb.

AZFEN şirkətinin maliyyə hesabatına əsasən şirkətinin ümumi mənfəəti 243.245.188 AZN olub, 2017-ci il ərzində 179.833.619 AZN mənfəət əldə edib. Cəmi ümumi gəliri isə 179.833.619 AZN təşkil edir. Bu isə öz növbəsində 2016-cı ilin maliyyə hesabatına əsasən ötən ilə nisbətən 4.589.516 AZN azdır. Yəni, şirkət 2016-cı ildə 2017-ci ilə nisbətən daha çox ümumi gəlir əldə edib.

Ümumiyyətlə, müəssisələrin yarandığı andan etibarən onların pul fondları formalaşmağa başlayır. Qanunvericilik çərçivəsində müəssisə nizamnamə kapitalını yaradır. Yaranan nizamnamə kapitalının ən aşağı həddi qanunvericiliyə uyğun olaraq müəyyən edilir və mülkiyyət formasından asılı olur. Müəssisənin xüsusi vəsaitinin ilkin mənbəyi nizamnamə kapitalı hesab edilir. Nizamnamə kapitalının həcmi təsis sənədlərində dəyişiklik olunandan sonra dəyişdirilə bilər. Əsas və dövriyyə kapitalının formalaşmasının əsas mənbəyi olan nizamnamə kapitalı istehsal fondlarının, dövriyyə vəsaitlərinin, həmçinin, qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsini təmin edir.

Xüsusi kapital isə müəssisəyə məxsus olan vəsaitlərin ümumi dəyərini əks etdirir. Xüsusi kapital müəssisənin aktivlərinin ümumi dəyəri ilə onun borcunun dəyəri arasındakı fərqi bildirir. O, 2 hissəyə: daimi hissəyə yəni nizamnamə kapitalına və dəyişən hissəyə bölünür. Bu hissələrin həcmi müəssisələrin fəaliyyət istiqamətlərinin maliyyə nəticələrindən asılı olur.

Əlavə və ehtiyat kapitalı, xüsusi fondlar və bölüşdürülməmiş mənfəət dəyişən kapitalın tərkibinə daxildir.

Əsas fondların təkrar qiymətləndirilməsi nəticəsində əmlak dəyirinin yüksəlməsi, istehsal məqsədləri üçün əvəzsiz alınmış maddi və pul dəyərləri, eyni zamanda, büdcə vəsaiti hesabına əlavə kapital formalaşır.

Ümumiyyətlə kommərsiya müəssisələrinin fəaliyyətinin əsas məqsədi, mənfəət əldə etməkdən ibarətdir. Əldə olunmuş mənfəətdən vergi ödənilir, bundan sonra yerdə qalan xalis mənfəətdən ehtiyat kapitalı və ya fondu formalaşır.

Xüsusi kapitalın bir hissəsi olan ehtiyat kapitalı müəssisələrin pul fondları hesab olunur və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq formalaşır. Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətdən ayırmalar ehtiyat kapitalının formalaşmasının əsas mənbəyidir. Bu kapitalın həcmi də qanunvericilik çərçivəsində və müəssisənin nizamnaməsi vasitəsilə müəyyən edilir.

Qeyd edildiyi kimi, müəssisələr vergi ödədikdən sonra onların ehtiyat kapitalı formalaşır. Bundan sonra dividendlər ödənilir və yerdə qalan, təkrar

maliyyələşdirilmək üçün istifadə edilən mənfəət bölüşdürülməmiş mənfəət adlanır. Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına bir çox fondlar formalaşa bilər və bu fondların formalaşması müəssisənin uçot siyasətinin elementlərindən biridir.

Yığım fondu isə mənfəətin, habelə dividend ödənişlərinin və digər bu kimi ödənişlərin kapitallaşdırılması mərhələsində kapitalın artırılmasının formaları üçün müəyyən edilən pul vəsaiti hesab olunur.

İstehlak məqsədlərinə, qeyri-istehsal sferasının maliyyələşdirilməsinə, sosial ehtiyaclara, birdəfəlik mükafatlandırmaya yönəldilən pul vəsaitləri istehlak fondunu əmələ gətirir.

Valyuta fondu isə məhsul satışını yerinə yetirən və valyutada satış pulu əldə edən müəssisələrdə meydana gəlir.

Kapitalın istifadə edilməsi mərhələsində yaranan amortizasiya fondu isə əsas fondların təkrar istehsalının maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Amortizasiya ayırmaları vasitəsilə formalaşan bu fond əsas fondların bərpa edilməsi üçün nəzərdə tutulub.

Kommersiya müəssisələrinin əsas kapitalı istehsalın texniki səviyyəsini və maddi bazasını təşkil edir. Əsas kapital maliyyə hesabatlılığında əsas vəsait kimi ifadə olunur.

Əsas fond dedikdə, məhsulun istehsalı, müəyyən işin yerinə yetirilməsində istifadəsi mümkün olan maddi qiymətlilər başa düşülür.

Xüsusi maliyyə resursları, mərkəzləşdirilmiş və borclanmış maliyyə vəsaitləri, təsərrüfat daxili mənbələr əsas fondların istehsalının mənbəyi hesab olunur.

Xüsusi maliyyə resurslarına amortizasiya ayırmaları, əldə edilmiş mənfəət, yığım fondu və nizamnamə kapitalı aid edilir.

Bank və büdcə kreditləri, həmçinin, digər kreditorların kreditləri, istiqraz və rəqələri isə borclanmış maliyyə vəsaitlərinin tərkibinə daxildir.

Mərkəzləşdirilmiş maliyyə vəsaitlərinin tərkibini isə büdcədən kənar fondların investisiyaları, dövlətin və regionların büdcələrindən daxil olan investisiyaları təşkil edir.

Aşağıdakı cədvəldə AZFEN şirkətinin mənfəət və ya zərər haqqında hesabatı öz əksini tapıb.

Cədvəl 4. AZFEN şirkətinin mənfəət və ya zərər haqqında hesabatı

	2016-cı il 31 dekabr tarixinə kimi	2015-ci il 31 dekabr tarixinə kimi
Müqavilə gəlirləri	1.019.124.157	565.287.398
Müqavilə xərcləri	(808.483.183)	(498.007.552)
Ümumi mənfəət	210.640.974	67.279.846
Digər zərərlər, xalis	(468.173)	-
Məzənnə fərqi üzrə gəlir (zərər), xalis	26.913.596	(11.712.869)
Maliyyə gəliri	-	137.811
İnzibati xərclər	(5.149.781)	(4.577.739)
Vergidən əvvəl mənfəət	231.936.616	51.127.049
Mənfəət vergisi xərci	(47.513.481)	(19.916.454)
Təxirə salınmış vergi gəliri	-	7.891.507
İl üzrə mənfəət	184.423.135	39.102.102
Digər ümumi gəlir	-	-
Cəmi ümumi gəlir	184.423.135	39.102.102

Mənbə: azfen.com/Domains/azfen2/

AZFEN şirkətinin mənfəət və ya zərər haqqında hesabatına əsasən şirkətin 2015-ci ildəki ümumi mənfəəti 67.279.846 AZN olduğu halda, bu rəqəm 2016-cı ildə artaraq 210.640.974 AZN olub. Lakin bu rəqəm vergidən sonrakı dövrü əhatə edir. Belə ki, vergidən əvvəl mənfəət 21.295.642 AZN çox olmuşdur. Cəmi ümumi gəliri isə 2015-ci illə müqayisədə 145.321.033 AZN artaraq 184.423.135 AZN təşkil etmişdir.

Əsas fondlar iki yerə bölünür:

1. İstehsal əsas fondları – bu fondlar maddi nemətlərin istehsalında dolayı və birbaşa yolla iştirak edirlər. Qurğular, tikililər, binalar, iş avadanlıqları və s. istehsal fondlarının tərkibinə daxildir.

2. Qeyri-istehsal əsas fondları isə yaşayış evlərini, sanatoriya mərkəzlərini, uşaqlar üçün nəzərdə tutulan bağçaları, klubları və poliklinikaları əhatə edir.

Əsas fondlar istehsal mərhələsində iştirak səviyyəsinə görə aktiv və passiv olmaqla 2 yerə bölünür. Aktiv əsas fondlar məhsul istehsalında, müəyyən xidmətin göstərilməsində iştirak edən fondlardır. Belə fondlara avadanlıqlar, maşınlar, tənzimləyici cihazlar, hesablama texnikası və digər nəqliyyat vasitələri aiddir. Passiv əsas fondlar isə materialların, xammalın emalı prosesində birbaşa iştirak etmir. İstehsal prosesi üçün lazım olan şəraiti təmin edən bu fondlar tikililər və qurğulardan ibarətdir.

Real investisiyalar əsas kapitalın yenidən istehsalının metodu hesab olunur. Bu investisiyalar əsas kapitalla aid olan obyektlərin yaradılmasına, yaradılan obyektlərin genişləndirilməsinə, onların təkrar konstruksiyasına çəkilən məsrəfləri əhatə edir.

Müasir dövrdə müəssisələrdə uzun müddət ərzində istifadəsi mümkün olan dövriyyədənənar aktivlərin daxilində qeyri-material aktivlər yaranmışdır. Qeyri-material aktivlərinin yaranması müəssisələrdə hesabatlarda və uçotlarda islahatların aparılması, həmçinin, beynəlxalq standartların tətbiq edilməsi ilə sıx bağlıdır.

Kommersiya müəssisələrinin gəlirləri iş və ya xidmət satışından, həmçinin, digər əmlakların satışından daxilolmaların, satışdan kənar olan gəlirlərdən, icarə haqqından ibarət olur.

İş və xidmət satışından daxilolmalar pul gəlirlərinin başlıca nənbəyi hesab olunur və məhsulun satışının həcmi, qiyməti ilə onun həcmi müəyyən edilir. İş, xidmət satışının həcmi isə tələb və təklifdən asılı olaraq dəyişilir.

Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq gəlir, pul vəsaitlərinin daxil olması nəticəsində müəssisənin kapitalının artmasına səbəb olan öhdəliklərin yerinə yetirilməsi nəticəsində əldə olunan iqtisadi faydanın artması kimi başa düşülür.

Gəlirlər xarakterinə görə 2 yerə bölünür:

1. Adi fəaliyyət növündən qazanılan gəlirlər;
2. Sair gəlirlər

Müəssisənin adi maliyyə, əsas və investisiya fəaliyyəti ilə bağlı olan adi fəaliyyət növündən qazanılan gəlirlərin meydana gəlməsi müntəzəm xarakter daşıyır.

Belə gəlirlərə əmtəə və məhsulun satışından əldə olunan gəlirlər, işin yerinə yetirilməsi ilə bağlı olan gəlirlər, icarə müqaviləsinə uyğun olaraq aktivlərini müvəqqəti istifadəyə verməklə bağlı olan daxilolmalar, sənaye nümunələrinə, ixtiralara hüquqların verilməsinə görə daxilolmalar, həmçinin, dividendlər aid edilir.

Sair daxilolmalar isə satışdankənar əldə olunan gəlirləri, fəvqəladə gəlirləri və əməliyyat gəlirlərini əhatə edir.

2.3. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının, ictimai təşkilatların və birliklərin maliyyə sisteminin fərqləndirici xüsusiyyətləri

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 43.5-ci maddəsinə əsasən qeyri-kommersiya müəssisələri mənfəət əldə etməyi qarşısına əsas məqsəd kimi qoymayan və əldə edilən mənfəəti öz iştirakçıları arasında bölüşdürməyən təşkilatlar hesab olunur. Cəmiyyətin həyatında vacib rol oynayan bu müəssisələr müxtəlif cür sosial xarakterli xidmətlər təqdim edir. Qeyri-kommersiya müəssisələrinin əsas fəaliyyət istiqamətləri təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, elm və başqa sosial sahələrdə, xeyriyyəçilik, istehlak, dövlət, bələdiyyə idarəetməsi və s. bu kimi sahələrdir.

Belə müəssisələr “Büdcə sistemi haqqında” AR Qanunu ilə, həmçinin, onun ayrı-ayrı növlərinin qanunları ilə tənzimlənir.

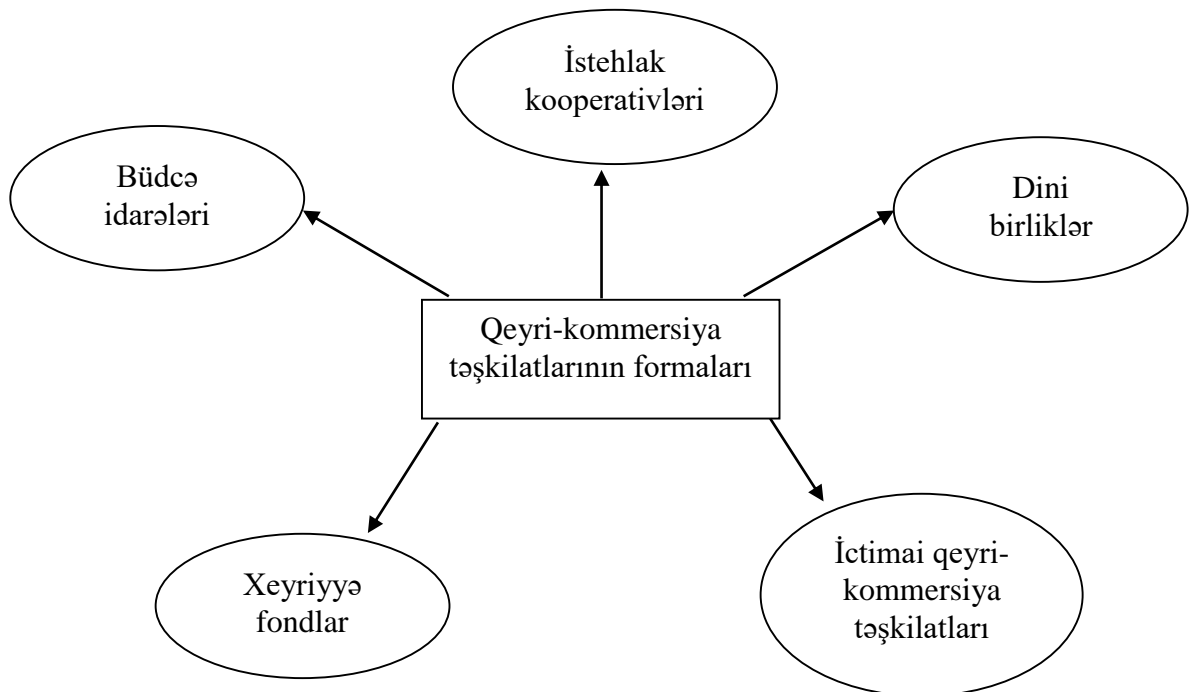
Qeyri-kommersiya təşkilatlarının əsas məqsədi, fəaliyyət istiqamətləri, maliyyələşdirmə mənbələri nizamnaməsində öz əksini tapır. Bu müəssisələr kommersiya təşkilatları ilə birləşmək xüsusiyyətinə malikdirlər. Həmçinin, qeyri-kommersiya təşkilatları binalar, tikililər, qurğular, mənzil fondu, pul vəsaiti və digər əmlaka sahib ola bilərlər.

Qeyri-kommersiya müəssisələrinin nizamnaməsi ilə müəyyən edilən smeta-büdcə maliyyələşdirilməsi onun maliyyə sisteminin mahiyyətini təşkil edir.

Qeyri-kommersiya müəssisələrinin maliyyə sisteminin əsasını aşağıdakı pul münasibətləri təşkil edir:

- İctimai hakimiyyət orqanlarının birgə iştirakı ilə büdcədən kənar fondlardan vəsait əldə etmək, onların nizamnamə fəaliyyətini yerinə yetirmək, vergilərin və digər məcburi olan ödənişlərin dövlətə məxsus olan büdcəyə, büdcədən kənar fondlara ödənilməsi üzrə olan münasibətlər;
- Müəssisələr və fiziki şəxslər ilə birgə onlardan üzvlük, pay haqqı, ianələr və qrantların alınması, əldə olunan vəsaitlərin nizamnamədə təyin olunan məqsədlər üzrə meydana gələn münasibətlər;
- Sahibkarlıq fəaliyyətinin fiziki və hüquqi şəxslərin iştirakı ilə həyata keçirilməsi, gəlirlərin formalaşması və formalaşan gəlirlərin nizamnamədə müəyyən olunan məqsədlər üzrə xərclənməsi ilə meydana gələn münasibətlər;
- İşçi heyəti ilə birgə mükafat, əmək haqqı, maddi yardım və başqa sosial yardımların hesablanması və istifadə edilməsi üzrə meydana gələn münasibətlər.

Şəkil 8. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının formaları

Mənbə: Dr. Fərrux Z., dos. Zeynalov V. (2007) "Maliyyə, pul tədavülü, kredit", Bakı, 490-cı s. mənbəsinə istinadən müəllif tərəfindən hazırlanıb

Qeyri-kommersiya müəssisələrinin formaları aşağıdakı cədvəldə qeyd olunmuşdur.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyə resursları pul daxilolmalarının və gəlirlərin cəmini özündə əks etdirir. Bu maliyyə resurslarının formalaşması smeta-büdcə maliyyələşdirilməsi, qarışıq və özünüödəmə maliyyələşdirmə üsulları vasitəsilə həyata keçirilir.

Smeta-büdcə maliyyələşdirilməsinin prinsipləri əsasən aşağıdakılardır:

- Büdcə təxsisatı hesabına maliyyə resurslarının formalaşması;
- Büdcə təxsisatının çatdırılması və istifadə edilməsi;
- Büdcə təxsisatının məqsədli təyinatına uyğun ayrılması;
- Xərclərin büdcə təsnifatına görə verilməsi;
- Büdcə təxsisatının məqsədli şəkildə istifadə edilməsinə nəzarət olunması.

Tam özünüödəmə maliyyələşdirmə üsulu ilə əsasən qeyri-kommersiya müəssisələrinin digər təşkilati-hüquqi formalarının maliyyə resurslarının formalaşır və istifadə edilir.

Azərbaycan Respublikasında büdcə idarələri qeyri-kommersiya müəssisələrinin əsas forması hesab olunur. Dövlət idarəsi qanunvericiliyə uyğun olaraq büdcə idarəsi kimi müəyyən olunur.

Büdcə idarələrinin maliyyə resursları əvəzsiz olaraq və qaytarılmamaq şərtiylə verilən büdcə təxsisatı vasitəsilə formalaşır. Büdcə idarələrinin operativ idarəsində olan bu onların hesabına daxil olur. Bu idarələr vəsaitləri büdcə smetasına uyğun olaraq alır və xərcləyir. Büdcə idarələri büdcə krediti, subsidiya və digər bu kimi kreditlər əldə etmək kimi hüquqa malik deyil.

Büdcə smetasını tərtib və icra etmək, büdcə öhdəliyini qəbul etmək, onu icra etmək, büdcə təxsisatının nəticəliliyini təmin etmək, həmçinin, büdcə siyahısının dəyişdirilməsi məqsədiylə baş sərəncamçıya təklif vermək büdcə idarələrinin səlahiyyətlərini təşkil edir.

Qeyri-büdcə təşkilatları isə öz maliyyə resurslarını iştirakçıların üzvlük haqları, əmtəələrin və xidmətlərin istehsalından alınan daxilolmaların, fiziki və

hüquqi şəxslərin könüllü ayırmaları vasitəsilə formalaşdırır. Belə müəssisələrin maliyyə resurslarının formalaşmasının əsas mənbəyi büdcə də ola bilər. Qeyri-büdcə təşkilatlarının gəlirləri və maliyyə resursları yalnız bu müəssisələrin nizamnaməsində qeyd olunan məqsədlərə və maliyyə təminatına yönələ bilər.

Əlavə dəyər vergisi – yəni müəyyən edilən vergilərin ödənilməsi üzrə, mənfəət vergisi, məcburi sığorta haqları, müəssisənin əmlakına vergi, torpaq vergisi, fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisi vasitəsilə qeyri-büdcə təşkilatlarının büdcə sistemi ilə münasibətləri yaranır. Sosial ödəmələrin xərclərini örtmək məqsədiylə belə təşkilatlar büdcədən kənar fondların büdcəsindən vəsait əldə edir.

Respublikamızda büdcə idarələri sosial-mədəni sahələrin idarələri və dövlət, bələdiyyə idarəetmə sistemləri olmaqla 2 yerə bölünür. Bu idarələr gəlirlərin, habelə, maliyyə resurslarının formalaşması və istifadə edilməsi üzrə bir-birindən fərqləndirilir.

Sosial-mədəni sahələrin büdcə idarələri aşağıdakıları əhatə edir:

- Ümumi və peşə təhsil müəssisələri;
- Uşaq evləri, klinikalar, təcili yardım stansiyaları, uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş idman məktəbləri və s.
- İncəsənət və mədəniyyət məktəbləri;
- Sosial təminat ilə bağlı olan müəssisələr;
- Kütləvi informasiya vasitələri.

Dövlət idarəetmə büdcə idarələrinə isə aşağıdakılar daxildir:

- Dövlət və bələdiyyə orqanları;
- Məhkəmə və prokurorluq orqanları;
- Büdcədən kənar dövlət fondlarının orqanları;
- Hüquq-mühafizə orqanları;
- Dövləti idarəetməyə məxsus digər orqanlar.

Azərbaycan Respublikasında büdcə idarələri ilə yanaşı, istehlak kooperativləri, dini, ictimai təşkilatlar, xeyriyyə fondları və digər təşkilati-hüquqi

formaya malik qeyri-kommersiya müəssisələri fəaliyyət göstərir. Qeyd olunan müəssisələr nizamnamə fəaliyyətini yerinə yetirərkən meydana gələn maliyyə münasibətlərinin spesifikliyi, maliyyələşdirmə mənbələri və qaydaları onların məqsədini müəyyənləşdirir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq, kommersiya və ya qeyri-kommersiya müəssisələri birliklər, ittifaq, tərəfdaşlıq, şirkət yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir.

İstehlak kooperasiya müəssisələrinin əsas məqsədi, onların iştirakçılarının maddi təminatını ödəməkdən ibarətdir. Belə müəssisələr əldə olunan gəlirləri və mənfəəti bölüşdürmək imkanına malikdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyə əsasən yuxarıda qeyd olunan qeyri-kommersiya müəssisələrinin maliyyə resursları aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır:

- Təsisçilərdən, iştirakçılardan və üzvlərdən daxilolmalar;
- Könüllü haqlar və ianələr;
- Sahibkarlıq fəaliyyətindən daxilolmalar;
- Büdcə vəsaitləri;
- Müəssisənin fəaliyyətindən qazanılan gəlirlər;
- Qanunvericiliyə əsasən qadağan edilməyən digər gəlirlər.

Bu gəlirlər bütün kommersiya təşkilatları üçün ümumidir.

İştirakçılardan, təsisçilərdən daxilolmalar ardıcıl və birdəfəlik haqq forması alır. Burada ardıcıl haqq üzvlük və təsisçi haqqı ola bilər. Birdəfəlik haqq isə əsasən pay, daxilolma və təsisçi haqqı ola bilər. Hüquqi və fiziki şəxslər təsisçi rolunda çıxış etmək imkanına malikdir. Bu haqların həcmi, ödənilməsi üsulları təsis sənədləri vasitəsilə müəyyən edilir. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının gəlirlərinə üzvlük, pay və daxilolma haqları daxildir. İştirakçılar tərəfindən müəssisəyə daxilolma anında ödənilən üzvlük haqqı müəssisənin əsas və dövriyyə vəsaitlərinin formalaşması üçün nəzərdə tutulub. Pay haqqı ilə daxilolma haqqı məqsədlərinə görə oxşardır, lakin o, yalnız istehlak kooperasiyasına aiddir. Pay haqları payçılar tərəfindən pay fondunu formalaşdırmaq məqsədiylə kooperativlərə daxil olan zaman

ödənilir. Əgər payçılar kooperativdən çıxarsa, bu zaman pay onlara geri qaytarılır. Təşkilatın nizamnaməsi hesabına həcmi və müddəti müəyyənləşən üzvlük haqları isə ardıcıl olaraq ödənilir, müəssisəyə məxsus təsərrüfat və digər xərcləri ödəmək məqsədi üçün istifadə olunur. Üzvlük və daxilolma haqları iştirakçı təşkilatı tərk edərsə qaytarılmır.

Könüllü haqlar, ianələr ictimai təşkilatların, dini təşkilatların və fondların maliyyə resurslarının əsas tərkib hissəsini təşkil edir. Bu haqlar fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən qeyri-kommersiya müəssisələrinin nizamnamə fəaliyyətini yerinə yetirmək üçün istifadə edilir.

Qanunvericiliyə əsasən müəyyən edilib ki, pul xeyriyyə fondlarının 80%-dən az olmayan hissəsi birbaşa xeyriyyəçiliyə yönəldilməlidir. Digər kommersiya təşkilatlarında isə belə maliyyələşdirmə mənbəyinə az rast gəlinir və onlara müəyyən məhdudiyyətlər mövcuddur.

Sahibkarlıq fəaliyyətindən qazanılan gəlirlərin oxşar formaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- əmtəələrin satışından, işin yerinə yetirilməsindən daxilolmalar;
- faizlər və digər gəlirlər;
- qiymətli kağızlar üzrə dividendlər;
- kredit təşkilatlarında depozitlərdən alınmış gəlirlər;
- valyuta hesabı üzrə müsbət məzənnə və digərləri.

İstehlak kooperativləri sahibkarlıq fəaliyyəti hesabına gəlir götürmək imkanına malikdirlər. Belə koopeativlər müxtəlif tədarük, ticarət, istehsal və başqa bu kimi fəaliyyət göstərirlər, əmttə, xidmətlərin satışından gəlir əldə edirlər. İstehlak kooperasiyasının əsas gəlir mənbəyi də bunlar sayılır. Bununla yanaşı, onların maliyyə bazarlarında müəyyən əməliyyatlar həyata keçirmək hüquqları da mövcuddur.

İctimai təşkilatlar, həmçinin, müəssisələr və səhmdar cəmiyyətləri formalaşdırma bilər, xarici iqtisadi fəaliyyət göstərə bilirlər. Belə təşkilatlar nəşriyyat fəaliyyəti ilə məşğul da ola bilirlər, sərqi, mühazirə, idman, auksion və başqa

tədbirlər həyata keçirmək hüququna malikdirlər. Bu fəaliyyətlər ictimai təşkilatlara məhsul satışından və göstərilən xidmətlərdən gəlir gətirə bilər.

Dini təsərrüfatlar da ictimai təşkilatlar kimi xarici iqtisadi fəaliyyət göstərə bilərlər. Belə təşkilatlar istehsal, bədii, bərpa və kənd təsərrüfatı müəssisələrini yaratmaq xüsusiyyətinə malikdirlər.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının iştirak etdiyi dövlət proqramlarını, tədbirləri və layihələri maliyyələşdirmək məqsədiylə onlara büdcə vəsaiti verilir. Büdcə maliyyələşdirilməsi xeyriyyə fondlarının və təşkilatlarının, uşaq, gənc ictimai birliklərinin maliyyə resurslarının mənbəyi hesab olunur.

Xeyriyyə fondları və təşkilatları humanitar yardımların edilməsi, təhsil, müalicə, elmi axtarışların edilməsi məqsədiylə bu büdcə vəsaitindən istifadə edirlər.

Qanunverici orqanların seçkilərdən əvvəl və seçki kampaniyasının həyata keçirmək məqsədiylə siyasi-ictimai təşkilatlara büdcə vəsaiti ayrılır.

Memarlıq abidələrinin bərpası və təmiri üçün dini təşkilatlar subsidiya ala bilərlər. Uşaq və gənc ictimai birlikləri də büdcə yardımından böyük həcm də istifadə etmək hüququna malikdir.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyə gəlirləri əsasən aşağıda qeyd olunan məqsədlərə istiqamətləndirilir:

1. Əsas fəaliyyəti həyata keçirmək məqsədi üçün xərclər;
2. Məqsədli tədbirlərin və proqramların icrası üzrə xərclər;
3. Sahibkarlıq fəaliyyətini yerinə yetirmək üçün xərclər.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏ SİSTEMİNİN QURULUŞUNDA MEYDANA GƏLƏN PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

3.1. Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin maliyyə sistemində yaranan çatışmazlıqların nəzəri qiymətləndirilməsi

Azərbaycanda maliyyə sisteminin formalaşması maliyyə vasitəçiliyinin inkişafına əsaslanır. Belə ki, respublikamızda kreditə söykənən maliyyə sistemi çox inkişaf edə bilməmiş bir sistemdir. Banklar maliyyə vasitələrinin tək istifadəçisi hesab olunur. Milli bank və kommersiya banklarından ibarət olan milli kredit sistemi 2 pilləlidir. Mərkəzi Bank ölkəmizin maliyyə sisteminin əsas tərkib hissəsidir, pul-kredit siyasəti ilə maliyyə sisteminə birbaşa təsir göstərir və iqtisadi vəzifələrini həyata keçirir. Milli Bank maliyyə sisteminin formalaşmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ölkəmizdə bank sisteminin çox inkişaf etməməsi səbəbindən Mərkəzi Bank müəssisələrin likvidə olan ehtiyacını doğru müəyyən edə bilmir və pul-kredit siyasətinin aparılmasını çətinləşdirir. Bu gün Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələrin əksəriyyətinin maliyyə sistemində problemlər mövcuddur.

Müəssisə rəhbərlərinin maliyyə ilə bağlı məlumatsızlığı

Müəssisələrin maliyyə sistemində çətinliklərlə qarşılaşmasındakı əsas səbəblərdən birincisi, müəssisə rəhbərlərindən qaynaqlanan problemlərdir. Xüsusilə, müəssisə sahibinin şirkətin rəhbəri olaraq bütün işləri boynuna götürməsi problemlərin daha böyük ölçüdə ortaya çıxmasına gətirib çıxarır. Hərçənd professional rəhbərlik hər nə qədər ixtisaslaşmış olmağı tələb etsə də şirkətin ilk quruluş mərhələsində belə bir imkana sahib olmaq olmur. İlk mərhələdə bu vəziyyət normal qarşılansa da irəlindəki mərhələlərdə mütləq ixtisaslaşmış kadrlara ehtiyac yaranır.

Şirkət sahiblərinin maliyyə sistemini idarə etmək baxımından kifayət qədər məlumata sahib olmaması gələcəkdə qısamüddətli maliyyə problemlərinin

yananmasına səbəb olur. Lakin bu sadəcə bir ümidir. Çünki, ümumi müşahidə etsək, problemin daha uzunmüddətli bir xüsusiyyət daşdığı görünəcək.

Məlumat əskikliyinin nəticələri araşdırıldığında müştərilərdə axtarılacaq xüsusiyyətlərin yaxşı müəyyən edilə bilməməsi, kredit satışlarında qarşıya çıxacaq riskin yaxşı dəyərləndirilməməsi, həmçinin, təsirli ödəniş siyasətinin izlənilməməsi kimi mənfiliklər ortaya çıxır. Bunlara bəzi kredit imkanlarından və alternativ maliyyə vasitələri və modellərindən istifadə imkanının itirilməsini də əlavə etmək olar.

Maliyyələşmədə mövcud olan çatışmazlıq

Böyük şirkətlərdə əsasən ayrı bir maliyyə şöbəsi mövcud olur və bu şöbədə maliyyə mütəxəssisləri alternativ maliyyə imkanlarını və kredit şərtlərini qiymətləndirərək müəssisə üçün ən uyğun maliyyə qərarlarının alınmasını təmin edirlər. Lakin ölkəmizdə bəzi şirkətlərdə belə bir şöbə mövcud olmur. Adətən inzibati işlər və mühasibəlik şöbəsi bu işləri izləyir. Lakin, belə şöbələrdə maliyyə ilə bağlı işlərə “əlavə iş” kimi baxılır. Bu şöbələrdə işləyən işçilər maliyyə məsələlərində mütəxəssis olmurlar, əksinə; müəssisənin bütün inzibati, maliyyə və mühasibəlik məsələlərindən məsul olurlar. Bu isə şirkətin maliyyə sistemində böyük problemlərin yaranmasına səbəb olur.

Kredit almaqda yaşanan problemlər

Normal həyatda bir şəxsin mövcud imkanlarla arzu etdiyi ticarət fəaliyyətini həyata keçirə bilmədiyində öz yaxın qohumlarından borc aldığı kimi, şirkətlər də kifayət qədər resursa malik olmadıqda ehtiyacları olan fondları xarici mənbələrlə qarşılayırlar. Müəssisələr öz fəaliyyətlərini genişləndirmək üçün öz kapitallarını istifadə etmək və ya banklardan kredit almaq məcburiyyətində qalırlar. Şəxslər arasındakı borclanma münasibətləri çox vaxt sadəcə sözlə həyata keçirilir. Müəssisələrdə isə bəzi formal müqavilələr və s. mövcud olur. Müəssisələrin dövriyyə və dövriyyədən kənar vəsaitlərini maliyyələşdirmək məqsədilə fondlara ehtiyacı olur. Belə fondları müəssisələr ya xüsusi kapital, ya da ki borclanma yolu ilə əldə edə bilirlər. Şirkətin qazandığı mənfəəti ortaqlar arasında paylamadan öz

fəaliyyətini genişləndirmək məqsədilə istifadə edilən vəsaitlərdən ayrılan ehtiyatlar və onun nizamnamə kapitalı birlikdə xüsusi kapitalı təşkil edir. Şirkətlər dövriyyə və dövriyyədən kənar vəsaitlərin maliyyələşdirilməsində bir sıra çətinliklərlə üzləşir və belə olan halda bəzən şirkətin rəhbərliyi kənar mənbələrə müraciət etmək məcburiyyətində qalır. Bu isə müəssisənin borclarını meydana gətirir.

Şirkətlər, qısa, orta və uzunmüddətli borclardan istifadə etməklə ehtiyac duyduqları fondları təmin edirlər. Qısa müddət üçün nəzərdə tutulan borclar bir fəaliyyət dönməsində geri qaytarılmalıdır. Ortamüddətli borclar 1-5 il, uzunmüddətli borclar isə 5 ildən çox müddətdə geri qaytarılmalıdır.

Hazırda dünyada bank kreditlərinin bir çox növündən istifadə olunur. Azərbaycanda isə açıq kredit, mal müqabilində avans, akkreditiv krediti və faktoring əməliyyatları kimi bank kreditlərinin növləri müxtəlif sahələrdə tətbiq olunur.

Hər hansı bir maddi təminat istəyi olmadan maddi vəziyyətləri qənaətbəxş olan hüquqi və fiziki şəxslərə banklar tərəfindən açıq kreditlər verilir.

Mal müqabilində avans növündə isə satıcı firmalar öz malları üzərində olan mülkiyyət haqlarını müvəkkil banklara verməklə, özlərini kreditlə təmin edirlər. Bu növ ticarət fəaliyyətlərinin maliyyələşdirilməsində geniş istifadə olunur.

İdxal malların maliyyələşdirilməsində geniş istifadə olunan akkreditiv kredit növündə isə idxalçının müvəkkil olan bankı öz üzərinə öhdəlik götürür ki, pul qarşı tərəfə vaxtında ödəniləcək.

Faktoring əməliyyatlarında isə müəyyən komissiyon qarşılığında satıcı şirkətə ilkin olaraq alacağın müəyyən hissəsini ödəyir. Bu kredit növü alıcı borcu ödəyə bilmədiyi halda isə bütün məsuliyyəti və ticari riski öz üzərinə götürən qısamüddətli maliyyə əməliyyatı hesab olunur.

Şirkətlər uzunmüddətli borclanma strategiyasında ən çox səhmlərə əhəmiyyət verirlər. Səhmlər səhmdar cəmiyyətinin əldə etdiyi mənfəətin bir qismini dividend formasında almaq, bu cəmiyyətin idarə edilməsində birbaşa iştirak etmək və ləğv olunduqdan sonra isə yerdə qalan əmlakın bir qismini əldə etmə hüququnu müəyyən edən qiymətli kağızdır.

Aşağıdakı cədvələ daxil olan məlumatlar Azərbaycan Respublikasında müəssisələrə 2005-2017-ci illər ərzində qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlərin verilməsi dinamikasını əks etdirir. Belə ki, iqtisadiyyata yönəldilən qısamüddətli kreditlərin çəkisi kredit qoyuluşlarının ümumi həcmində 2005-ci ildə 63,4% təşkil etdiyi halda, 2017-ci ildə 17,9% olmuşdur. Bu vəziyyət ölkəmiz üçün qənaətbəxş hesab edilmir. Lakin təşkilatlara verilən uzunmüddətli kreditlərin ümumi həcmi 2005-ci ildə 36,6% olubsa, 2010, 2014, 2015 və 2017-ci illər ərzində xüsusi çəkisi 72-82% arasındakı dəyişmişdir.

Cədvəl 5. İqtisadiyyata kredit qoyuluşları (ilin axırına, mln. manat)

	2005	2010	2014	2015	2016	2017
İqtisadiyyata kredit qoyuluşları o cümlədən:	1140,9	9163,4	18542,6	21730,4	16444,6	11757,8
Qısamüddətli Yekuna görə faizlə	913,2 63,4	2567,1 28,0	3931,4 21,2	5297,3 24,4	3478,0 21,1	2101,3 17,9
Uzunmüddətli Yekuna görə faizlə	527,7 36,6	6596,3 72,0	14611,2 78,8	16433,1 75,6	12966,6 78,9	9656,5 82,1
Vaxtı keçmiş borclar	68,2	492,9	976,3	1508,6	1472,6	1626,7

Mənbə: <https://www.azstat.org/MESearch/details>

Faizlə bağlı yaranan problemlər və kredit şərtlərinin sahibkarlar üçün əlverişli olmaması

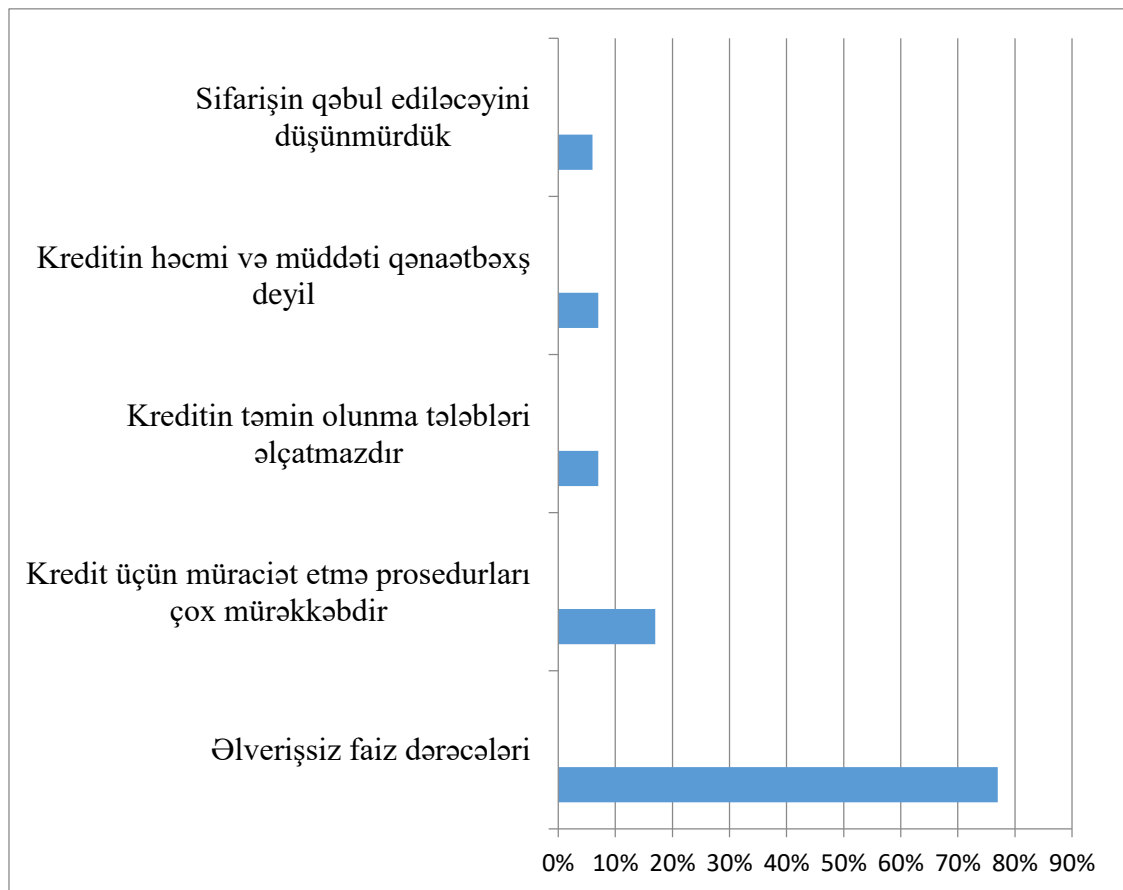
Kreditlərlə bağlı qarşılaşılan ən əsas problemlərdən biri də faizlərin yüksək olmasıdır. Bu da müəssisələrin maliyyə sistemində ciddi problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Araşdırmalara əsasən, Azərbaycan bank faizlərinin dərəcəsinə görə MBD ölkələri arasında ilk üçlükdə yer tutur. Ölkəmizdə mövcud olan banklarda faiz siyasəti əsasən mərkəzləşdirilmiş qaydada idarə olunur. Bu isə faizlərin nisbətən

aşağı düşməsinə şərait yaratmır. Həmçinin, digər sektorlarda mövcud olan mənfəət dərəcəsinin yüksək olması səbəbindən banklar faiz dərəcələrini azalda bilmirlər.

Milli Bankın mərkəzləşdirilmiş kreditlərinin ümumi həcmi bankların kreditlərinin cəlb etdiyi kreditlərin 5%-ni əhatələyir. Bununla da banklar vəsaitlərin digər qalan 95%-ni xaricdən cəlb etməli olurlar. Kreditlə bağlı olan faizlərin yüksək olması bəzi bankların qısa müddət ərzində gəlir qazanmaq istəkləri ilə də bağlıdır.

Araşdırmalara əsasən, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin 77%-i heç vaxt banklara və yaxud başqa maliyyə təşkilatlarına kapital üçün müraciət etməmişlər.

Qrafik 2. Kredit üçün müraciətlərin olmamasının səbəbləri

Mənbə: www.ifc.org/wps/wcm/connect/

Diaqramdan da görüldüyü kimi, şirkət sahiblərinin əksəriyyəti əlverişsiz faiz dərəcələrinin mövcudluğu səbəbindən kredit təşkilatlarına ümumiyyətlə müraciət etmirlər.

3.2. Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin maliyyə sistemindəki problemlərin həll yolları

Azərbaycanda mövcud olan şirkətlərin fəaliyyətində meydana çıxan problemlərin, xüsusilə də maliyyə sistemindəki çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün uzunmüddətli, ağıllı və səmərəli yönümlü siyasətlərin qurulması zəruridir. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müəssisələr dövlət tərəfindən lazımi hüquqi tənzimləmələr aparılaraq dəstəklənməli, yoxlanmalı və təşviq edilməlidir. Kredit almaqda yaranan problemlərin həlli, kredit hesabatlarının standartlarını müəyyənləşdirmək, şəffaflığı təmin etmək, texnoloji infrastrukturların inkişaf etdirilməsi, vergi və bürokratiyanın yükünü azaltmaq üçün dövlət və özəl qurumların əməkdaşlıq çərçivəsində işləməsi lazımdır.

Müəssisələrin yeni maliyyələşdirmə üsulları işlənməlidir

Ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin üzləşdiyi əsas məsələlərdən biri maliyyə resurslarına çıxışıdır. Araşdırmalara əsasən, Azərbaycanda hər 4 sahibkardan 3-ü fəaliyyətlərinin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı ciddi problemlərlə üzləşir. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun inkişaf etməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına olan məqsədyönlü yanaşmanın və bu sahəyə olan diqqətin təzahürüdür. Fond sahibkarları əsas maliyyə vasitələri ilə təmin etməklə, ümumi maliyyə vəsaitlərinə çıxış imkanlarını yüksəldir. Ümumilikdə, borcların alınmasına tələb olunan vaxt və bu proseslə bağlı xərclər azalmış, bank xidmətlərindən istifadə səviyyəsi artmışdır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların sayının çox olmasına baxmayaraq, faiz dərəcələrinin yüksək olması, kredit vəsaitlərinin məhdud olması, tez-tez leqal və qeyri-leqal ödənişlər edilməsinə ehtiyacın yaranması, həmçinin, güzəşt dövrünün qısa olması və ya heç olmaması kreditləri müəssisə sahibləri üçün daha az cəlbedici edir. Belə olan halda mövcud müştərilərlə əlaqələrin gücləndirilməsi maliyyələşdirməyə olan təklifi və tələbi artıracaqdır.

Bu sahədə funksional kredit bürolarının yaradılması, mövcud olan kredit qeydiyyatı sisteminin inkişafı və borc alanlar ilə kreditorlar arasında qarşılıqlı etibara söykənən əlaqələrin gücləndirilməsi növbəti addım ola bilər.

Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən artımın miqdarını nəzərə alaraq, bank filiallarının artımının kifayət qədər olmadığı görünür. Ölkəmizdə hər 10.000 şəxsə təxminən 0.54 bank filialı düşür. Bu isə Ukraynanın (hər 10.000 şəxsə 2 filial), Özbəkistanın (3) və İspaniyanın (10) eyni adlı göstəricilərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Aşağıda təqdim olunmuş təkliflərin nəticəsində sahibkarların maliyyə vəsaitlərinə çıxışının daha da asanlaşdırılması və kredit götürmə xərclərinin azaldılması gözləniləndir:

Bank sektoru liberallaşdırılmalı və şirkətlər maliyyə sisteminin inkişafı üçün kredit götürmə imkanına malik olacaq həddə kimi inkişaf etdirilməlidir

Bu makroiqtisadi inkişaf siyasəti olsa da, banklara imkan verəcək ki, daha böyük miqdarda kredit alsınlar. Belə olan halda kreditlər üzrə daha uzun güzəşt müddəti təklif etməyə imkan verəcəkdir ki, bu isə müştəri ehtiyaclarının təmin edilməsinə əlverişli şərait yaradacaqdır.

Kredit bürosunun formalaşmasında irəliləyiş

Ölkəmiz natamam dövlət reyestr sistemlərindən kənarlaşaraq bütün maliyyə institutlarını ideal formada idarə edilən və tam miqyaslı kredit bürosunun qurulmasına doğru addım atmalıdır. Təklif olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə ortamüddətli və uzunmüddətli perspektivdə aşağıdakılar olacaq:

- Şirkətlər üçün kreditin cəmi həcmində artım;
- Şirkətlərin sayı və dövriyyəsində real artım;
- Daha aşağı faiz dərəcələri, daha uzun ödəmə müddətləri imkanı, girov tələblərinin azaldılması və güzəşt müddətlərinin tətbiqi.

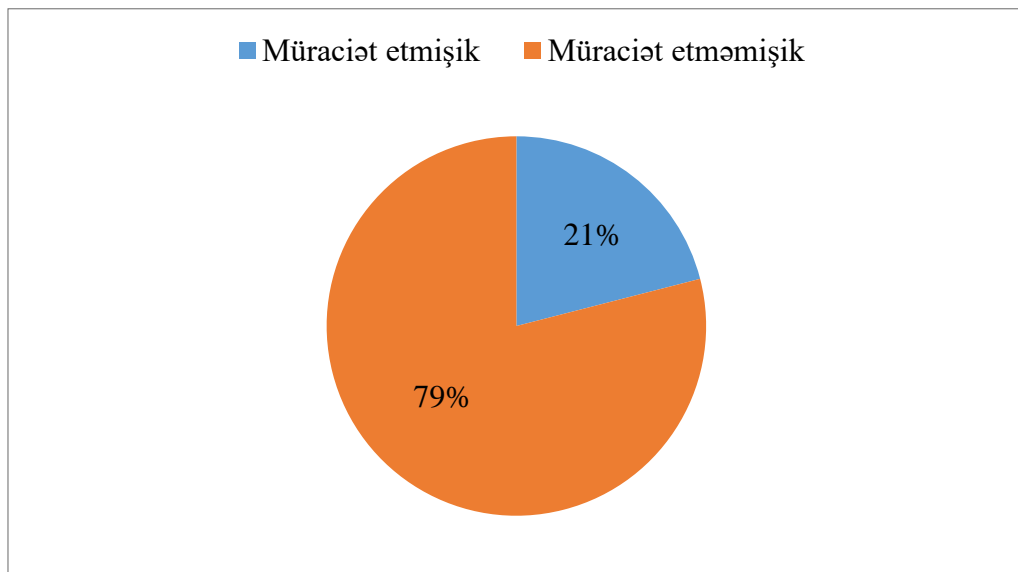
Bankların təklif etdiyi xidmətlər üzrə ümumi maarifləndirmə kampaniyasının stimullaşdırılması

Ölkəmizdə mövcud olan kredit institutlarının sayında artım olmasına baxmayaraq, institusional təmayülə uyğun kredit portfeli yoxdur. Bundan əlavə, banklar və onların hədəf müştəriləri arasında məlumat bölgüsünün çatışmamazlığı, qeyri-qənaətbəxş marketinq strategiyası mövcuddur.

Hər hansı reklam kampaniyasından kənara çıxaraq, banklar maarifləndirmə kampaniyasına önəm verməlidirlər. İnternet portallar, xüsusi nəşrlər, gündəlik mətbuat və bukletlər vasitəsilə biznes icmasına çıxış iqtisadi islahatların global miqyasda bildirilməsinin vasitələridir. Həmçinin, ayrı-ayrı banklar bazarda tədqiqat aparmağa və potensial müştərilər də daxil olmaqla, öz müştəri portfellerini araşdırmağa stimullaşdırılmalıdırlar. Hazırkı dövrdə dövlət hər iki sektoru bir araya gətirən təlimlərin, seminarların və dəyirmi masaların təşkilinə dəstək verməli, davamlı kommersiya əlaqələrinin qurulmasına köməklik göstərə bilər.

Yaxşılaşdırılmış bank xidmətləri sayəsində müəssisələr daha şəffaf uçot və əməliyyatlar apara biləcəklər. Bu isə dövlət üçün vergiyə riayət etmə və gəlirlərin artması deməkdir.

Qrafik 3. Maliyyələşdirmə ilə problemi olan və kredit üçün müraciət etmiş müəssisələrin payı

Mənbə: www.ifc.org/wps/wcm/connect/

Yuxarıda verilmiş qrafik kredit şərtlərini baha və məhdud hesab edən şirkətlərin kredit götürmək üçün heç vaxt banka müraciət etməmiş olduğunu təsdiq edir.

Vergitutma sahəsində şəffaf və ədalətli mühitin yaradılmasına, sadələşdirməyə ehtiyac var

Son illər ərzində ölkəmizdə vergi sistemində həyata keçirilən islahatlar müəssisələrin maliyyə sistemində də uğurlu təsir göstərmişdir. Vergitutma sahəsində tətbiq olunacaq sadələşdirmə müəssisələrin uğurlu inkişafı üçün böyük səmərəli vasitədir. Lakin standart və sadələşdirilmiş vergi sistemləri arasındakı keçid vergi yükünün yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bu isə şirkətlərin öz maliyyə göstəriciləri barədə məlumatları azaltmağına təsir edir və kölgə iqtisadiyyatının yaranmasına səbəb olur. Təklif olunur ki, əlavə dəyər vergisinin ödənilməsinə nəzərdə tutan dövriyyə həcmində təkrar baxılsın, vergitutma sahəsində sadələşdirmənin daha da təkmilləşdirilməsi, həmçinin, vahid vergi hesabatı sistemi formalaşdırmaqla əlavə dəyər vergisi və digər sosial ödəmələrə aid hesabatların sayı azaldılsın.

Nəticə və təkliflər

İqtisadi fəaliyyətin ağırlığının əsası bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın əsas həlqəsi olan şirkətlərin üzərinə düşür. Bu təsərrüfat subyektlərində cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəyən məhsullar və xidmətlər istehsal olunur. Müəssisələrdə adətən ixtisaslı işçi heyəti cəmləşir. Belə təsərrüfat subyektlərində mövcud olan ehtiyatların qənaətlə xərclənməsi, müasir texnologiya və texnikalardan istifadə etməklə yüksək məhsuldarlıq əldə edilməsi vacibdir. Müəssisələrdə cari, operativ planlar işlənir, məhsul və xidmətlərin istehsal prosesi təşkil olunur, maliyyə resurslarından səmərəli istifadə edilir.

Bütün bu qeyd edilənlər daha peşəkar iqtisadi biliklər tələb edir. Hazırda güclü rəqabət şəraitində əmtəə bazarını etibarlı formada tutmağı bacaran, yüksək keyfiyyətli məhsullar istehsal edən, müəssisədə çalışan işçiləri yüksək maaşla təmin etməyi bacaran müəssisələr bazarda fəaliyyətlərini davam etdirə bilirlər.

Şirkətin iqtisadiyyatının, maliyyəsinin əsaslarına dair məlumatlar doğru mənimsənilmədiyində qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunur.

Müəssisələrin normal fəaliyyətinin təmin olunmasındakı vacib amillərdən biri isə maliyyə sisteminin mövcudluğudur. Maliyyə sisteminin əsas tərkib hissəsi olan təşkilat və müəssisələrin maliyyəsi xüsusi pul vəsaitlərinin, mərkəzləşdirilmiş maliyyə resurslarının yaranmasında və formalaşmasında, təkrar istehsal sistemində əsas aparıcı yer tutur.

Respublikanın funksional maliyyə sisteminin əsas tərkib hissəsini müəssisələrin maliyyə sistemi tutur. Əmtəə-pul münasibətlərinin mövcudluğu müəssisələrdə maliyyə sisteminin mövcud olması ilə birbaşa əlaqədardır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müəssisədə rəhbər şəxslərin maliyyə sektorunda kifayət qədər biliyin olmaması, kredit almaqda yaranan çətinliklər, yüksək faiz dərəcələri, maliyyələşmədə yaranan çatışmazlıqlar şirkətlərin maliyyə sistemində bir sıra problemlərin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır.

Respublikamızda fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə sistemində yaranan problemlərin həlli yolları üçün aşağıdakılar təklif olunur:

- Müəssisələr yeni maliyyə resurslarına çıxış əldə etməli;
- Ölkədə fəaliyyət göstərən kredit təşkilatları daha sadə və aşağı faizlə müəssisələrə kreditlər verməli;
- Vergitutma sahəsini sadələşdirmək, vergilərin sayını azaltmaq;
- Müəssisələrin maliyyə sisteminin xarici və daxili şoklara qarşı dayanıqlılığını artırmaq;
- Maliyyə sisteminin infrastrukturunu gücləndirmək;
- Maliyyə sisteminin inkişaf potensialını yüksəltmək.

Bütün bu qeyd edilən təkliflər yerinə yetirildiyi halda müəssisələrin real müştəriləri arasında mövcud olan əlaqələr güclənəcək, şirkətlərin bazarda olan mövqeyləri artacaq, alıcıların ehtiyaclarının təmin edilməsi üçün əlverişli mühit yaranacaq. Həmçinin, müəssisələrin dövriyyəsində artıma, daha uzun müddətə kreditlərin ödənilməsinə, gəlirlərin artmasına, şəffaf əməliyyatların aparılması üçün uyğun şəraitin yaradılmasına səbəb olacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı, (2011)
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Maliyyəsi haqqında normativ hüquqi aktlar toplusu, (2011)
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2018, Bakı, (2018)
4. «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, (1994)
5. i.e.d., prof. Abbasov A.B. ümumi elmi redaktəsi ilə (2011) “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, “Biznesin təşkili və idarə edilməsi” Bakı. - 464 s.
6. Ataşov B.X., Novruzov N.A., İbrahimov E.Ə. (2009) “Müəssisələrin maliyyəsi”, Bakı. - 339 s.
7. Ataşov B.X., Novruzov N.A., İbrahimov E.Ə. (2014) “Maliyyə nəzəriyyəsi”, Bakı. - 648 s.
8. Bağırov D., Həsənli M. (2011) “Maliyyə”, Bakı. - 425 s.
9. Dr. Fərrux Z., dos. Zeynalov V. (2007) “Maliyyə, pul tədavülü, kredit”, Bakı. - 400 s.
10. Məmmədova E. (2018) “Maliyyə”, Dərslük, Bakı. - 463 s.
11. İsgəndərov R.Ə. (2007) “Müəssisənin maliyyəsi”, Bakı. - 458 s.
12. Hüseynov T. (2005) “Müəssisənin iqtisadiyyatı, Bakı. - 705 s.
13. Hüseynov T.Ə. (2009) “Firmanın iqtisadiyyatı”, Bakı. - 588 s.
14. Qasimov F.H. (2008) “Sahibkarlığın əsasları”, Bakı. - 602 s.
15. Manafov Q.N. (2011) “Sahibkarlıq nəzəriyyəsi”, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, Bakı. - 158 s.
16. Novruzov N.A., İbrahimov E.Ə. (2012) “Büdcə sistemi”, Bakı. - 472 s.
17. Rzayev Z.H. (2007) “Vergi menecmenti”, Bakı. - 324 s.
18. Sadıqov M.M. (2001) “Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşması problemləri”, Bakı. - 150 s.
19. Sadıqov M., Bədəlov Ş., Sadıqova Q. (2003) “Maliyyə resursları və maliyyə bazarı”, Bakı. - 75 s.
20. Yahudov X. (2005) “Müəssisənin iqtisadiyyatı”, Bakı. - 504 s.
21. Zeynalov V.D. (2008) “Maliyyənin əsasları”, Bakı. - 272 s.
22. Zeynalov V.D., Hüseynov A.M. (2006) “Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin problemləri”, Bakı. - 432 s.

Xarici dildə

1. Sandıkcı M. (2014) “İşletmələrdə kar payı dağıtım politikaları və finansal performans üzerine etkileri”, Konya. - 153 s.
2. Doç. dr. Saraç M. (2015) “Finansal yönetim”, İstanbul. - 132 s.
3. Sayım F., Oruç S. “Finansal sistemin yapısı ve finansal piyasaların işleyişi” web-makale

İnternet resursu

1. <http://azkurs.org/fenn-maliyye-pul-tedavulu-ve-kredit-movzu-maliyyenin-mahiyyeti.html>
2. <https://kayzen.az/blog/menecment/1177/m%C3%BC%C9%99sis%C9%99%C9%99r,onlar%C4%B1n-n%C3%B6vl%C9%99ri-v%C9%99-formalar%C4%B1.html>
3. <http://sai.gov.az/upload/files/DSMF-REY-2019.pdf>
4. <https://www.azstat.org/MESearch/details>
5. azfen.com/Domains/azfen2/
6. <https://www.azstat.org/MESearch/details>
7. www.ifc.org/wps/wcm/connect/
8. <http://www.ferhatsayim.net/index.php/home/238-kurumlardafinansalyonetim/442-finansalsistem>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Müəssisə və təşkilatların fəaliyyətlərinin maliyyə nəticələri - 2017-ci il üzrə (mlyn.manat).....	33
Cədvəl 2. Müəssisə və təşkilatların illər üzrə mənfəəti.....	34
Cədvəl 3. AZFEN şirkətinin maliyyə vəziyyəti.....	39
Cədvəl 4. AZFEN şirkətinin mənfəət və ya zərər haqqında hesabatı.....	42
Cədvəl 5. İqtisadiyyata kredit qoyuluşları (ilin axırına, mlyn. manat).....	54

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. Pul münasibətləri	8
Şəkil 2. Maliyyə sistemi və komponentləri	10
Şəkil 3. Müəssisələrin təsnifləşdirilməsi	15
Şəkil 4. Müəssisələrin maliyyəsinin funksiyaları	19
Şəkil 5. Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin tərkibi	25
Şəkil 6. Kommersiya təşkilatlarının növləri	35
Şəkil 7. Maliyyə sisteminin təşkili prinsipləri	36
Şəkil 8. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının formaları	45

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. 01.01.2018 və 01.07.2018 tarixlərə əsasən Fondun mənbələr üzrə debitor borcları	28
Qrafik 2. Kredit üçün müraciətlərin olmamasının səbəbləri	55
Qrafik 3. Maliyyələşdirmə ilə problemi olan və kredit üçün müraciət etmiş müəssisələrin payı	58